

О. М. Лук'янчиков, Д. О. Новіков,
К. Ю. Карелов, В. Т. Машика

Правознавство

Профільний рівень

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Харків
Видавництво «Ранок»
2018

УДК [37.016:340](075.3)
Л84

Авторський колектив:

- О. М. Лук'янчиков*, кандидат юридичних наук, заступник декана з навчальної роботи Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, доцент;
- Д. О. Новіков*, кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, господарського та трудового права Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди;
- К. Ю. Карелов*, аспірант кафедри кримінального права Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди;
- В. Т. Машика*, учитель правознавства Мукачівського НВК «ЗОШ I—III ступенів — ДНЗ» №6

Л84 **Правознавство (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О. М. Лук'янчиков, Д. О. Новіков, К. Ю. Карелов, В. Т. Машика. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — іл.**

ISBN

УДК [37.016:340](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали до підручника
розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN

© Лук'янчиков О. М., Новіков Д. О.,
Карелов К. Ю., Машика В. Т., 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

Шановні десятикласники і десятикласниці!

У 9 класі ви вивчали курс «Основи правознавства», а зараз продовжуєте освоювати цю дисципліну.

Важливість опанування такого предмета, як правознавство, важко переоцінити. Це пов'язано з тим, що право виступає основним регулятором суспільних відносин. Кожного дня людина бере участь у правовідносинах. Наприклад, якщо ви скористалися громадським транспортом, щоб приїхати до школи, то уклали договір перевезення. Коли ви купуєте щонебудь у магазині, то цим укладаєте договір купівлі-продажу. Щоб переглянути фільм у кінотеатрі, вам потрібно укласти договір про надання послуг. Навіть коли ви переходите через дорогу, то це теж урегульовано нормою права (законодавством визначено місця, де можна переходити дорогу, колір світлофора, на який можна переходити дорогу, та відповідальність за порушення правил перетинання дороги). Як бачимо, підручник, який ви тримаєте в руках, потрібен не тільки для здобуття в майбутньому юридичної освіти, а вже правові знання необхідні кожному з нас і в повсякденному житті.

До того ж процес розбудови правової держави, заснованої на верховенстві права та пріоритеті прав і свобод людини, формування громадянського суспільства в Україні потребують компетентних, відповідальних, свідомих громадян-патріотів своєї країни, які не лише мають правові знання, але й здатні застосовувати їх у практичній діяльності.

Цей підручник сприятиме формуванню вашої правосвідомості, підвищенню правової культури, отриманню правових знань та здобуттю практичних навичок розв'язання правових ситуацій.

Метою профільного предмета «Правознавство» є:

- формування системних уявлень про державу та право як основних засобів упорядкування суспільних відносин та вміння використовувати їх у практичному житті;

- формування правової компетентності, що забезпечує здатність відповідально реалізувати свої права та обов'язки в конкретній ситуації, налагоджувати соціальне партнерство в розв'язанні суспільних проблем;
 - виховання поваги до людської гідності, дотримання прав людини, демократичних цінностей, верховенства права, справедливості, рівноправ'я;
 - розвиток правової та соціальної грамотності, толерантності, комунікабельності, здатності до активної участі в житті суспільства;
 - сприяння професійному визначенню.
- Завданнями**, реалізація яких забезпечить досягнення означеної мети, є:

- сприяти опануванню поняттєвого апарату, загальнотеоретичної основи для розуміння сутності сучасної держави і права, особливостей їх виникнення, функціонування й розвитку, ролі та функцій в організації суспільних відносин;
- поглибити знання про соціальні норми, верховенство права, державний устрій України;
- сформуванню системне уявлення про права та свободи людини і громадянина та механізми захисту прав і свобод;
- сформуванню позитивне ставлення до дотримання правових норм, ініціативності в реалізації своїх прав;
- сприяти усвідомленню тісного зв'язку між правовими знаннями й суспільними відносинами, розумінню системи загальнолюдських принципів і цінностей, відображених у Конституції та законах України, правової системи в цілому;
- виробити вміння аналізувати суспільно-політичні події, правові явища та процеси;
- розвинути вміння користуватися правовими актами, правничою літературою, інтернет-джерелами;
- сформуванню вміння застосовувати норми права в конкретних життєвих ситуаціях.

Правознавство як профільний предмет старшої школи базується на юридичній науці, що

вивчає право як особливу систему соціальних норм, правові форми організації і діяльності держави та політичної системи суспільства загалом. З урахуванням змісту сучасної системи знань про державно-правові явища та процеси, особливості організації навчального процесу зміст предмета «Правознавство» (профільний рівень) у 10 класі складається з таких навчальних розділів:

Розділ I. Держава.

Розділ II. Право.

Розділ III. Конституційне право України.

Вивчення перших двох розділів підручника дозволить вам отримати системні знання про державу та право як основні засоби регулювання суспільних відносин. Також ви опануєте поняттєвий апарат юриспруденції, сформуєте розуміння сутності сучасної держави і права, особливостей їх виникнення, функціонування та розвитку. Усвідомлення теоретичних засад права полегшить у подальшому розуміння норм конституційного, адміністративного, цивільного, трудового, сімейного права.

У результаті опрацювання третього розділу підручника ви засвоїте фундаментальні знання про державний лад України, здійснення народовладдя в Україні та організацію державної влади в Україні. Також ви побачите, як загальнолюдські та традиційні національні цінності знайшли своє відображення в Конституції України та законах України; дізнаєтесь і про систему основних прав, свобод та обов'язків людини й громадянина.

Кожен розділ складається з кількох великих тем. Вони розпочинаються переліком умінь, які ви опануєте. Під час роботи над темами слід приділити особливу увагу розкриттю їх основних понять. Без розуміння юридичних категорій неможливо правильно зрозуміти зміст нормативно-правових актів, тлумачити й застосовувати їх у практичній діяльності. Юридичні терміни — це правова абетка.

Слід зазначити, що підручник містить найбільш поширені точки зору серед вчених із тих чи інших питань правознавства. При цьому майже на увазі, що такі судження не мають статус істини. У юриспруденції тривають дискусії щодо визначення сутності багатьох юридичних явищ. До того ж матеріал підручника складений таким чином, що в ньому наявні міжпредметні зв'язки з іншими науками про

суспільство: історією, філософією, соціологією, політологією, психологією. Такий підхід допоможе сформувати цілісний погляд на право як суспільне явище, не відірване від інших сторін людського життя. Зверніть увагу: на початку кожного параграфа запропоновано **запитання на актуалізацію знань**, що часто повертатимуть вас до знань з історії та інших навчальних дисциплін.

У тексті параграфів ви зустрінете такі рубрики:

- **Важливо!** — інформація, на яку слід звернути особливу увагу.
- **Цікаво!** — додаткова інформація, що стосується теми.
- **Поміркуйте!** — завдання, що потребують залучення критичного мислення, висловлення власної точки зору.
- **Пригадайте!** — завдання, що потребують залучення вже відомих знань із правознавства та інших предметів.
- **Подискутуйте!** — завдання на обговорення в колі однокласників.

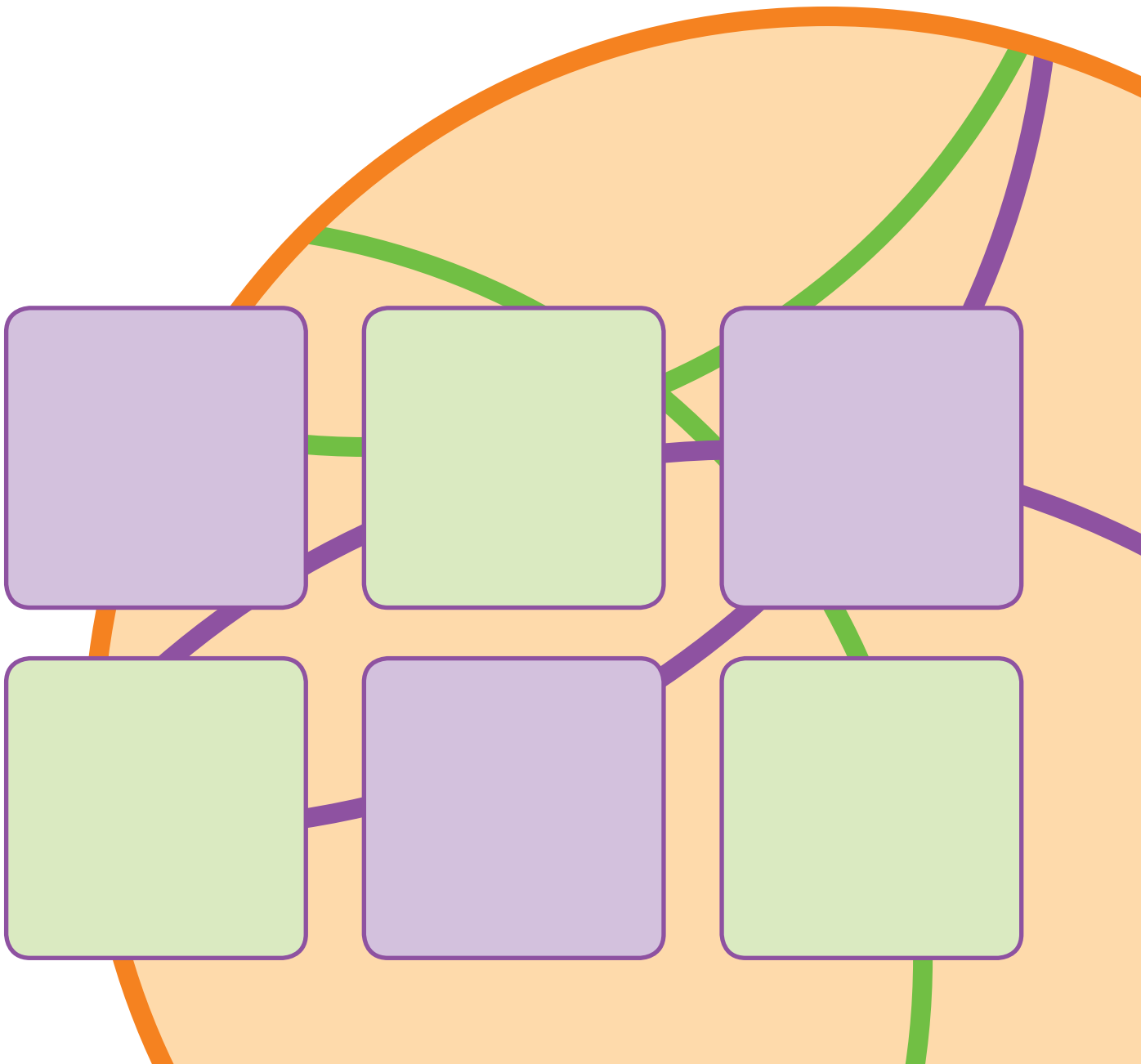
Крім звичайних параграфів, підручник містить і **практичні заняття**. Вони являють собою комплекс завдань за певною темою, виконання яких дозволить опрацювати необхідні знання, уміння та навички. Практичні роботи доцільно виконувати в окремому зошиті. Вони передбачають як самостійну роботу, так і роботу в групах.

Хотілося б порадити учням та ученицям не заучувати напам'ять весь текст підручника або нормативно-правових актів, адже важливо зрозуміти основні ідеї, які містяться в тексті. Із цією метою до кожної теми та параграфа складено **запитання та завдання для самоперевірки**. Для відповідей на них рекомендується використовувати не тільки підручник, але й нормативно-правові акти, словники, ресурси мережі Інтернет.

Після кожного розділу в підручнику наведено **завдання для повторення та узагальнення** матеріалу, різні за формою та рівнями складності. Їх доцільно виконувати в зошиті або на окремому аркуші.

До підручника було розроблено **електронний освітній ресурс**. Він містить корисну додаткову інформацію до параграфів, а також тестові завдання для самоконтролю, які виконуються в режимі онлайн.

РОЗДІЛ І ДЕРЖАВА

Тема 1. Виникнення держави і права

Опанування матеріалу дозволить:

- називати основні ознаки влади й суспільства в додержавний період, причини виникнення держави і права, історичні типи держав, інститути врегулювання суспільних відносин у додержавний період
- застосовувати поняття та терміни: суспільство, влада
- характеризувати й порівнювати основні теорії походження держави і права
- оцінювати значення виникнення держави як соціального та політико-правового інституту

Основні поняття: суспільство, держава, право, влада.

§ 1. Влада і суспільство в додержавний період

Із попереднього курсу правознавства пригадайте, що таке суспільство, держава, право, влада.

Історія людини починається з тривалого (декілька мільйонів років) дородового періоду, коли ще не існувало родової організації, а люди були представлені бродячими групами (ордами) кількістю декілька десятків особин-збирачів. Це ще не була *homo sapiens* — людина розумна, а скоріше *homo erectus* — людина прямоходяча. Однак із появою великих колективних полювань, узагалі всіляких інших колективних способів здобування засобів до життя кровнородинні групи (орди) ставали більш стійкими та формувалося первісне суспільство.

Первісні суспільства являли собою природний колектив, який складався після об'єднання окремих сімей у роди та племена. Основною причиною такого об'єднання була насамперед потреба у виживанні. Колективний захист від

диких звірів, стихійних лих, інших племен, гуртовий пошук їжі та місць для облаштування поселень і створення зброї для мисливства виявилися більш ефективними, ніж одноосібні спроби вижити в небезпечних доцивілізаційних умовах.

Колективна організація суспільства виробила не тільки фундамент для зародження держави, але й позначила проблеми управління цим суспільством. Ці проблеми були обумовлені переважно необхідністю розподілу добутого загальними зусиллями родової общини продукту: їжі, питної води, місця біля вогнища тощо. Варто зазначити, що первісні правила розподілу та споживання були доволі справедливими, спрямованими на задоволення потреб усіх членів родової общини. Панував принцип загальної

ЦІКАВО!

Перші людські спільноти

Археологи стверджують, що перша людська спільнота сформувалась у муст'єрський період близько 100 тис. років тому. Муст'єрські поселення були кількісно невеликими (30—40 осіб), однак ці люди вже були спроможні зводити житло, добувати вогонь, обробляти для своїх потреб камінь і кістку. Також вчені вважають,

що саме в муст'єрський період з'явилися зародки членоподільної мови. Разом із розвитком праці та мови приходить здатність до абстрактного мислення, до свідомої діяльності з пристосування світу до своїх потреб та створення людського суспільства замість тваринного стада.

ЦІКАВО!**Потlach: як забезпечити соціальну справедливість за наявності надлишків та при цьому розорити общину?**

Потlach (мовою індіанців тихоокеанського узбережжя Північної Америки означає «дарунок») — це традиційна церемонія демонстративного обміну дарунками (іноді також знищення «зайвих» матеріальних цінностей). Головною метою потlacha є перерозподіл багатств общини та налагодження суспільних зв'язків. Потlach являв свого роду боротьбу за максимальний вплив та авторитет, у якій замість звичайної зброї використовували майно та матеріальні цінності, що належали племені. Коли який-небудь поважний представник племені проводив церемонію, пов'язану з весіллям, похоронами або іншою настільки ж важливою подією, він запрошував усіх родичів, а також ворогів, конкурентів і недоброзичливців, щоб вразити їх своєю гостинністю та можливостями.

У прагненні продемонструвати свою могутність вожді племен індіанців роздаровували гостям те, що накопичувалося місяцями, а часом роками, хоча дозволити собі таке марнотратство плем'я не могло. Тому найчастішими наслідками цього ритуалу було збільшення злиднів. З іншого боку, про успішно проведений потlach пам'ятали та розповідали роками, зміцнюючи в такий спосіб авторитет племені. Потlach був поширений аж до початку XX ст., після чого влада США заборонила його. Причиною заборони стала крайня руйнівність цього свята, під час якого індіанці були зобов'язані робити досить щедрі подарунки один одному та навіть знищувати своє майно на подяку богам за посланий їм достаток.

рівності. Розподіл здійснював той член родової общини, який мав значний авторитет серед одноплемінників. Цей авторитет міг бути зароблений під час пошуку їжі чи захисту поселення від тварин або виявлення претензій на територію інших племен.

Спритність, сила та розсудливість були вирішальною умовою здобуття влади в суспільстві. Найчастіше в родових общинах додержавного періоду владний статус особа отримувала шляхом виборів та володіла ним тимчасово. Крім того, авторитет потрібно було підтримувати не тільки на словах, але й справою, що стимулювало вождів дослухатися до одноплемінників та стежити за тим, щоб ніхто не був ображений під час розподілу результатів спільної праці. У міру розвитку первісних родових общин виникла потреба в контролюванні власних заощаджень членів родових общин та розподілу надлишків добутого продукту.

ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте! Не треба забувати, що в первісному суспільстві також були діти, вагітні жінки, старі та немічні, які не могли брати участь у збиральництві та мисливстві. Сьогодні в нас є пенсія, соціальні допомоги особам з обмеженими можливостями, обов'язок утримувати дітей та непрацездатних батьків. *А як вирішували проблеми опікування цими категоріями людей у первісному суспільстві?*

Інші сфери життєдіяльності первісного суспільства врегульовувалися двома засобами: **табу та традицією**.

Табу є першим неписаним законодавством людства. За допомогою табу встановлювали заборони на певні види поведінки, пов'язані з охороною визначних осіб племені (вождів, крадчих мисливців, жерців) або цінних предметів (джерел вогню, корисних тварин, зброї); захистом від небезпек, пов'язаних із приготуванням їжі та кордонами поселення общини; відтворенням суспільних порядків племені в певних життєвих актах (заборона шлюбу між родичами, убивства членів общини). Силу табу освячували спеціальними ритуалами, сенсу яких могли не розуміти навіть ті, хто брав у них участь. Обмеження, що накладали табу, відрізнялися від релігійних або моральних заборон. Вони не апелювали до Бога чи етичних норм, а забороняли самі по собі. Лише думка про порушення табу викликала у звичайного члена родової общини відчуття тривоги та огиди. Недотримання табу найчастіше каралося смертною карою або вигнанням із племені.

ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте! Австрійський вчений, батько психоаналізу З. Фрейд (1856—1939) у книзі «Тоти і табу» (1913 р.) зазначив, що через передання заборон від по-

ЦІКАВО!

Усвідомлення незаперечності заборон у стародавньому суспільстві було настільки глибоким, що ті, хто їх порушував, помирили або за наказом мага-чаклуна, або через усвідомлення невідворотності смерті внаслідок порушення табу.

Родова община

коління до покоління виникає несвідоме, сховане, але жагуче бажання порушити табу. Проте сильний страх не дає реалізуватися бажанню. Підстава табу становить заборонену дію, до здійснення якої в несвідомому є сильна схильність. Однак приклад того, хто порушив табу й сам став ізгоєм, може викликати ревності або бажання зробити так само, як він, повторити його вчинок, спонукати інших до порушення заборони. Чи притаманна наведена 3. Фрейдом причина вчинення порушень суспільних заборон сучасним людям?

Традиції є різноманітними та різнорідними лініями наступності між поколіннями людей. Традиції є передавальними механізмами, через які досвід старших засвоюють молоді. Соціальний досвід у первісних общинах здобували через безпосередні контакти молоді з людьми старшого віку, у ході яких здійснювалися навчання, засвоєння знань, міфів, звичаїв, передача досвіду дорослого життя. Традиція порівняно з табу має більш раціональний характер. Їх виникнення спровоковано умовами повсякденного життя членів родової общини. Занепад традиції міг означати або початок розкладання всього суспільства в бік деградації або, навпаки, в еволюційному напрямку формування нового укладу життя.

ЗАВДАННЯ 3. Поміркуйте! Які традиції є необхідними та корисними в сучасному суспільстві, а які не відповідають реальним умовам життя?

Переважно трансформації укладу життя пов'язувалися з удосконаленням знарядь праці, коли, наприклад, на зміну загостреним колам прийшли мотика та плуг, з'явилися лук і стріли, рибальський гачок тощо. На відміну від землі, яка ще довго була колективною власністю, знаряддя праці досить рано перейшли в індивідуальну, особисту власність. І як тільки з'явилося знаряддя, що дозволяє добувати їжу незалежно від колективу, відтоді як воно стало власністю окремої особи, так майже автоматично слабшав зв'язок, що утримував людину в колективі. Відтоді почалося розкладання первісного суспільного ладу та стали проявлятися умови появи держави і права.

ЗАВДАННЯ 4. Подискуйте! Як поява комп'ютерів та Інтернету вплинула на повсякденне життя людей, на виконання ними суспільних та правових норм? До яких трансформацій соціуму може привести подальший розвиток інформаційних технологій?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Із чого почався розклад первісного суспільства? 2. Які стадії пройшло суспільство у своєму розвитку? Як розвивалося господарство на кожній зі стадій? 3. Як саме

змінювалася суспільна організація під час зміни стадій розвитку суспільства?

§ 2. Причини виникнення держави і права

1. Із курсу історії пригадайте, коли й де виникли перші держави у світі.
2. Чи можна стверджувати, що поява права обумовлена виникненням держави

Неолітична революція (10—5 тис. років до н. е.), коли людство засвоює способи шліфування та свердління каменю, обумовила перехід від споживання готових продуктів природи до справжнього виробництва та осілого способу життя. Важливу роль у цьому процесі відіграли зміни клімату планети, пов'язані із закінченням останнього періоду зледеніння. Потепління зробило клімат більш сухим, у багатьох районах зникли тропічна рослинність і тваринний світ, що давали їжу людям. Природа витиснула людей до долин великих річок, де залишалася рясна рослинність. Виникли передумови для появи та розвитку землеробства й скотарства. Залежно від ґрунту та клімату в одних районах світу могло переважати землеробство, в інших, навпаки, — скотарство, приручення тварин. Найдавніші поселення на узбережжі Нілу (Єгипет), так само як і відкриті в Месопотамії, Ірані, Середній Азії, деяких областях Європи тощо, вказують на переважно землеробський характер їхніх культур. Однак це не так. Тільки з появою запряжки, що була результатом давньої скотарської культури, стало можливим поширення та зміцнення самого землеробства. Мотика не зникла через свої особливі корисні властивості, але вона все одно поступилася першістю запряжці, що дозволяло використовувати плуг або соху.

На цьому етапі приватне приручення тварин стало одним зі способів індивідуального виокремлення, адже обробіток землі тепер був можливим без застосування колективних зусиль роду. Згодом у багатьох народів саме приручені тварини стали мірилом багатства та знатності, а їхня кількість стала грошовим еквівалентом для обміну на знаряддя праці чи іншу худобу. Оброблювана земля ще залишалася власністю племені та передавалася в користування спочатку роду, пізніше — будинковим общинам і, нарешті, окремим особам (однак останні могли лише володіти цією землею, а не розпоряджатися нею). Крім того, уже в III тис. до н. е. слідом за відділенням скотарства від землеробства від останнього відокремилася й ремесло. Це було викликане успіхами в обробці металів, особливо заліза. Відділяються не

тільки землеробство та ремесло в цілому, але й окремі види ремісничої діяльності, що інколи збігалися в домашній ремісничій праці (наприклад, у результаті винайдення повітродувного хутра в особливо шанований стан виокремилися ковалі). З'явилися різноманітні предмети ремесла, а разом із тим і різноманітні товари для обміну. Усе це сприяло формуванню постійного надлишкового продукту та змінило форми соціальної організації.

Період, що безпосередньо передував скотарству, регулярному землеробству та ремеслам, пройшов під знаком материнського роду. Особливий статус жінки був безпосереднім результатом екзогамії, тобто порядку, за якого заборонялося вступати у шлюбні відносини всередині власного роду й, навпаки, існувало взаємне зобов'язання брати дружину в певному (чужому) роді (племені). Неолітична революція, що перетворила чоловіка-мисливця на пастуха, а потім завдяки появі запряжки — на першу особу орного землеробства, зрештою привела до ліквідації матріархальних відносин. Їх заступили патріархальний рід і патріархальна родина, яка складалася з батька-патріарха, його дружин, дітей та їхніх родин, найближчих родичів із родинами. У таких родинно-кланових групах зникла рівність та вибудовувалася система соціальних рангів (стать, вік, належність до певного покоління почали визначати статус кожного в групі). Голова родини мав необмежену владу: розпоряджався майном родини та особистістю її членів. Влада патріарха мала обов'язковий характер і була владою становища, тобто не була пов'язана з особистими якостями і не залежала від волі членів роду.

Крім того, поява та збільшення надлишкового продукту призвели до переродження війни племені проти племені за кращі території чи кровну помсту в систематичний розбій із метою захоплення худоби, рабів і скарбів, перетворивши його на регулярний, легалізований звичаєм постійний промисел. Особливу зацікавленість у проведенні військових експедицій мала родова знать. Раби та інша військова здобич були чималим джерелом збагачення, а постійне головування над військом — вирішальною умовою

ЦІКАВО!**Французький історик А. Валлон про значення рабства в племені дорян (І тис. до н. е.)**

У дорян відносини переможців і переможених набули цілком чіткого й окресленого характеру. У них поневолення одних іншими, поділ на переможців і переможених було цілою системою; це фундамент, на якому базувався весь їхній державний лад. Держава для дорян була суспільством, усі сили якого спрямовували до однієї мети. Ця єдність дії, найбільш вірною підставою якої є спільність інтересів, була в них гарантована не тільки повною рівністю прав усіх, але й племінною єдністю, так званою однорідністю рівності. Організована таким чином, вона буде діяти однотайно, але для того щоб дії її проявилися у всій своїй силі, необхідна ще одна, нова умова: потрібно, щоб турботи про приватне життя не відволікали громадянина від занять суспільних, потрібно, щоб він був «обслужений». Необхідність мати вільний час поклала в дорян працю на плечі далеких для них племен, тобто їхня громадянська воля заснована на поневоленні переможених».

політичного піднесення. Разом зі встановленням інституту військового командування виникали супутні йому явища: надання командувачу надзвичайних функцій (наприклад при вирішенні спорів), перевага при розподілі виробленого общиною продукту та земельних ділянок, особливий захист, формування культу вождів та героїв тощо. Відбувалося майнове розшарування, встановлювалася статусна нерівність. Влада

остаточно переходила від общини до найзаможніших її представників.

Поступово працю вільних членів родової общини доповнила підневільна праця рабів — найчастіше полонених під час битви, яким було залишене життя в обмін на покірність та присвоєно статус речі. Завдяки праці рабів у членів общини з'явився вільний час для участі в суспільному житті, воєнних кампаніях, опанування різних ремесел та мистецтв.

Надалі рабська праця почала конкурувати із працею вільних і поступово витісняла її з багатьох сфер діяльності, особливо в іригації та деяких непродуктивних галузях, наприклад у будівництві усипальниць, в особистому служінні. Рабська праця, становище раба, його безправ'я, накладаючи відбиток на все суспільство, особливо позначилися на долі селянина-общинника та ремісника, які поступово втрачали свій статус корисних членів суспільства. Поряд із розбіжностями між рабами та вільними поглиблювалася прірва між багатими й бідними родинами. Орна земля переходить у приватну власність окремих родин. Ті, хто втратив свою землю, мали або потрапити в боргову залежність, або залишити поселення та шукати кращої долі на іншій землі, або піти на службу до родової та військової знаті, стаючи так званими *клієнтами**. Поява клієнтів стала основою для формування в подальшому верстви державних

* *Клієнти* (від лат. — *слухняний*) — своєрідна категорія людей у Стародавньому Римі, які утворювали почту знаті та натомість користувалися матеріальною допомогою або заступництвом останніх.

ЦІКАВО!**Італійський письменник Р. Джованьолі про розкладання родового ладу в античних племенах та появу відносин між клієнтами та патронами в романі «Спартак»**

То були часи, коли після перемог в Азії та Африці Рим потопає у розкоші й загруз у східних лінощах; коли Греція, переможена римською зброєю, перемогла своїх підкорювачів, заразивши їх зніженістю та звичкою до розкоші; коли незліченна кількість рабів виконувала всі роботи, якими до того займалися вільні працюючі громадяни. Усе це вбило працю — найпотужніше джерело сили, моральності, благоденства. Рим, який ще уособлював велич, багатство та могутність, уже відчував, як у ньому самому розвиваються лиховісні зародки занепаду. Громадяни, цілком здатні до праці, обирали професію клієнтів — так само, як їхні предки в колишні часи обирали шевське ремесло, ставали ковалями або мулярами; це були злочинні й продажні прихильники якої-небудь партії, що вбралися в горду тогу римлянина; вони жили подачками, плітками, інтригами...

Р. Джованьолі

ЦІКАВО!**Закони Хаммурапі**

У Законах Хаммурапі відображено, яким чином відрізнялася відповідальність залежно від соціального статусу людини: «Якщо син ударить свого батька, то йому слід відрізати пальці. Якщо людина пошкодить око комуньбудь із людей, то слід ушкодити її око. Якщо ушкодить око раба або зламає кістку рабу, то вона мусить заплатити половину його покупної ціни. Якщо людина виб'є зуб людини, рівної собі, то слід вибити її зуб. Якщо людина виб'є зуб у мушкенума, то вона повинна заплатити 1/3 міни срібла. Якщо людина вдарить по щоці вищого за статусом, ніж вона сама, то її слід ударити 60 разів батогом із волячої шкіри. Якщо людина вдарить по щоці когуньбудь із людей, хто подібний до неї, то вона має відважити 1 міну срібла. Якщо раб людини вдарить по щоці когуньбудь із людей, то слід відрізати йому вухо». Як бачимо, у первісних джерелах права відбулася заміна родового принципу «око за око, зуб за зуб» на грошову компенсацію чи інше покарання відповідно до становища людини в соціальній ієрархії.

Стела царя Хаммурапі

службовців. Перебування в статусі клієнта давало можливість зробити непогану кар'єру, досягаючи високого положення, чинів і багатства.

Невдовзі в I тис. до н. е. рід остаточно зник. Із суспільним поділом праці, поширенням ремесел, рабської праці й товарного обміну родові общини втратили свою єдність, стали місцем поселення стороннього населення — іноплеменників та рабів. Індивідуалізація праці, породжена новими знаряддями, приручення тварин, військові трофеї тощо — усе це створило умови, за яких відбувалося надзвичайно швидке (і в значних розмірах) нагромадження рухомого та нерухомого майна в окремих осіб та сімей, а разом із тим і поглиблення нерівності. Таке суспільство без проведення радикальних змін могло існувати тільки у відкритій боротьбі між різними верствами населення. Тоді й з'явилася держава як суспільний апарат збереження цілісності суспільства не родовими, а правовими засобами, для увічнення майнового та статусного положення його членів. Родові традиції та звичаї трансформувалися в правові звичаї (усні закони, засновані на традиції). Поряд із табу та іншими заборонами з'явилися такі дозволи, як право окремих членів суспільства (як пра-

вило, найбагатших та найвпливовіших) вчиняти на свій розсуд.

З ускладненням соціального життя в первинних державах ускладнювалося й право. Віддалення органів регулювання від родини, роду до надродових та надплеменних центрів викликало й появу нових джерел права — волі держави. Відоме всім усне звичаєве право, що передається з покоління до покоління, заступило писане «державне» право. З'явилися стародавні кодифікації: Закони Хаммурапі у Стародавньому Вавилоні (XVIII ст. до н. е.), Закони XII таблиць у Стародавньому Римі (V ст. до н. е.), європейські «варварські правди». Головними завданнями цих стародавніх кодифікацій були такі закріплення структури суспільства, заснованої на статусній та майновій нерівності, захист права власності та соціального положення царів та військової знаті, врегулювання питань торговельного обміну між первісними державами та окремими особами, упровадження інституту персонального наслідування.

ЗАВДАННЯ. Пригадайте! Як відбувалися розкладання родового ладу та формування держави та права в племен киммерійців, скіфів і сарматів, які з VI до I ст. до н. е. населяли територію сучасної України?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. На якій стадії розвитку суспільство стало соціально неоднорідним? Які ризики для суспільства несли його соціальна неоднорідність? 2. Яким чином можна було запобігти саморуйнуванню такого суспільства? 3. По-

ясніть, як саме політичні передумови виникнення держави були спричинені економічними чинниками. 4. У чому полягала трансформація соціальних норм у момент зародження держави?

§ 3. Теорії походження держави і права

Пригадайте з курсу історії, що являли собою три поділи праці й чому вони стали економічною передумовою виникнення держави.

Теорії про походження держави та права стали виникати одночасно із цими явищами, відбиваючи рівень розвитку економічного ладу та суспільної свідомості.

Теологічна теорія є однією з найбільш давніх. Її творці вважали, що держава вічно існує з Божої волі, а тому кожен зобов'язаний упокорюватися перед цією волею. Так, у законах Хаммурапі йшлося про сакральне походження влади царя: «Боги поставили Хаммурапі правити “чорноголовими”»; «Людина є тінню Бога, раб є тінню людини, а цар дорівнює Богу». У Стародавньому Китаї імператор іменувався сином неба. Християнство розвинуло ідею Божої сутності держави: «Усяка душа буде покійна вищій владі, — йдеться в посланні апостола Павла до римлян, — тому що немає влади не від Бога, а існуюча влада від Бога встановлена». Відповідно до теологічної теорії творець усього сущого на Землі, у тому числі держави, — Бог, проникнути в таємницю божественного задуму, осягти природу та сутність держави неможливо. Теологічна теорія не відкидала необхідності створення та функціонування земної держави, забезпечення належного правопорядку. Походження права теологічна теорія виводить із Божої

волі. Релігійні мислителі стверджували, що право — Богом дане мистецтво добра та справедливості. Теологічна теорія одна з перших позв'язала право з добром і справедливістю.

Патріархальна концепція пояснює, що державна влада виникає та існує в суспільстві подібно до того, як у родині природно затверджується влада глави сімейства. Патріархальна теорія була поширена у Стародавній Греції та рабовласницькому Римі, отримала нове дихання в період середньовічного абсолютизму. Біля її витоків стояв Аристотель, який вважав, що держава являє собою природну форму людського життя, поза державою спілкування людини із собі подібними неможливе. Як суспільні істоти люди прагнуть об'єднання, утворення патріархальної родини. А збільшення кількості цих родин та їх об'єднання призводить до утворення держави. Аристотель стверджував, що державна влада є продовженням розвитку батьківської влади. Патріархальна концепція у примітивній формі відбиває становлення стародавніх монархій, але при цьому спотворює сутність держави. Вона заперечує правову свободу людини в державі. Вона виправдовує необмежене насильство та навіть деспотичне володарювання

ЦІКАВО!

Теорія «двох мечів» як форма боротьби за державну владу у феодальній Європі

У XII ст. у Західній Європі стала розвиватися записана Аврелієм Августином (Блаженным) у його праці «Про град божий» легенда про два мечі, зміст якої такий: «Господь залишив апостолам два мечі. Меч символізує владу. Один меч символізував церковну, духовну владу, а інший — світську. Засновники церкви вклали в піхви один і залишили його при собі, тому що не слід церкві власноруч використовувати меч. А другий вони вручили государям для того, щоб ті могли власноруч вершити земні справи. Церква наділила владою світських царів. І тому цар саме церквою наділений правом управляти людьми, і сам при цьому є слугою церкви». Відповідно, католицька церква від самого початку утворення феодальних держав неодноразово заявляла свої права на верховенство над світською владою. Обґрунтовуючи політичні інтереси церкви, її ідеологи ствер-

джували, що могутність державців походить від церкви, а вона здобула свій авторитет безпосередньо від Христа. У боротьбі з владою царів церква нерідко зображала себе захисницею народу, апелюючи до нього й доходячи навіть до проголошення ідеї народного суверенітету, до визнання права народу на повстання. Ці претензії церкви наразилися на сильний опір із боку світських феодалів. У своїй боротьбі з теократією світська влада знайшла сильну підтримку в юристів, які спиралися на норми римського права. У XIII—XV ст. у теократичних теоріях спостерігався поворот до компромісу між духовною та світською владою. Адже церква в боротьбі з еретиками відчувала потребу в сильному державному апараті, і тому серед духовенства зростала кількість прихильників зміцнення влади монархів, хоч ідея переваги церкви над державою зберігалася.

ЦІКАВО!**Звільнити не можна захистити.
Ідеологія патерналізму**

Із патріархальною концепцією тісно пов'язана соціально-політична ідеологія *патерналізму*. Остання заперечує політичну свободу та самостійність індивіда у визначенні життєвих потреб, ціннісних пріоритетів, цілей індивідуального та соціального існування: не самі піддані, а верховна влада має визначати «істинні» інтереси підданих і суспільства в цілому. Вважається, що влада зобов'язана піклуватися про задоволення потреб окремих людей і суспільства в цілому, а в необхідних випадках — доповнювати турботу примусом із метою підштовхнути підданих жити так, як вони «дійсно хотіли б жити», якби усвідомлювали свої «справжні інтереси». Ця соціально-політична ідеологія була відбита в державному ладі СРСР. Так, стаття 40 Конституції СРСР 1977 р. закріплювала право на працю, а стаття 60 — обов'язок працювати, порушення якого передбачало притягнення до юридичної відповідальності. Тобто патерналістська держава під виглядом забезпечення «інтересів суспільства» примушувала громадян до праці.

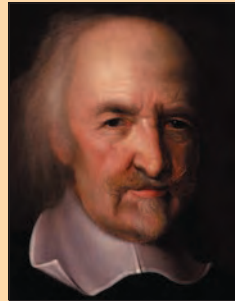
недосконалістю людської природи, психологічною потребою людей у батьківській опіці. Право в патріархальній теорії є вираженням волі держави.

ЗАВДАННЯ 1. Дослідить! У частині 3 статті 43 Конституції України йдеться: «Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан». Чи можна назвати цю норму патерналістською?

У *договірній теорії* держава виникла як продукт свідомої творчості, як результат договору, який укладають люди, що перебували до цього у «природному», первісному стані. Держава — це свідоме об'єднання людей на основі договору між ними, через який вони передають частину своєї свободи, своєї влади державі. Суспільний договір, яким створюється держава, розуміється як згода між ізольованими до того індивідами на об'єднання в державі, перетворюючи неорганізовану велику кількість людей на єдиний народ. Договірна теорія відобразила реалії у виникненні окремих державних утворень. Наприклад, перехід від первісного сус-

ЦІКАВО!**Егоїзм створив державу?**

Англійський вчений XVII ст. Т. Гоббс (1588—1679) вважав головним мотивом людських вчинків егоїзм. На його думку, люди від природи піддаються жадібності, страху, гніву та іншим тваринним пристрастям, вони діють заради любові до себе, а не до іншого. Тому додержавному періоду історії людства властиве не просте страждання від несправедливостей суспільних відносин, а реальна війна всіх проти всіх. Єдиним можливим шляхом порятунку Т. Гоббс вбачав відмову кожної людини від частини своєї індивідуальної свободи на користь певної суспільної установи. Такою установою і мала стати держава.

Суспільний договір укладався не між народом і носіями верховної влади, а між людьми (кожний погоджується з кожним) із приводу вручення державі їх природних прав (за винятком права самозахисту).

Томас Гоббс

пільства, де влада належала всім обцинникам, їхнім зборам, обраному воєначальнику, вождю — до держави, де влада належала вже державним органам, царю, особливій верстві людей, які виокремлювалися для управління народом. Відобразила ця теорія й договірну практику багатьох феодальних міст, що уклали договір із князем про його матеріальне забезпечення в обмін на захист міста. Право в договірній теорії розуміється через природу людини. У процесі розвитку людства природні права одних людей вступають у суперечність із правами інших, порушується порядок, виникає насильство. Це відбувається тому, що в додержавному суспільстві не було влади, здатної захистити людину та гарантувати її природні права.

ЗАВДАННЯ 2. Подискутуйте! Чи можна назвати Акт проголошення незалежності України суспільним договором?

Теорія насильства основою походження держави та права вбачає акт насильства, як правило, завоювання одного народу іншим. Для закріплення влади переможця над завойованим народом, для насильства над ним і створюють

ЦІКАВО!**Держава — це живий організм?**

У другій половині XIX ст. англійський соціолог Г. Спенсер (1820—1903) висунув органічну теорію походження держави і права. Відповідно до цієї теорії держава є продуктом розвитку органічної речовини, що розвивається з нижчої стадії. Тобто органічна теорія вподібнює державу живому організму, що складається із клітинок, складових частин (люди). Кожний елемент живого організму виконує конкретну функцію та в такий спосіб забезпечує нормальне функціонування всієї дер-

жави. Воля держави виражається в законах, уряд отожднюється з мозком, працівники — із ногами та руками, а рухи й зв'язки — із нервами. Подібно до того як серед біологічних організмів у результаті природного відбору виживають найбільш пристосовані, так і в соціальних організмах у процесі боротьби та війн складаються конкретні держави, формуються уряди, удосконалюється структура управління.

держави та право. Прихильники теорії насильства стверджували, що первісні племена при зустрічі між собою воювали. Переможці перетворювалися на пануючу частину суспільства, створювали державу, використовували державну владу для насильства над скореними народами. Право, у свою чергу, закріплювало «статус кво» для переможців та переможених. У своїх міркуваннях прихильники цієї теорії спиралися на історичні факти, коли деякі держави з'явилися саме в результаті завоювань одним народом іншого. Наприклад, громадянська війна Півночі та Півдня привела до створення єдиної американської держави. Однак, як показує історичний досвід, процес виникнення держави ґрунтується на тих змінах, які відбуваються всередині суспільства. Тому державу не можна нав'язати будь-якому народу, якщо відсутні об'єктивні внутрішні передумови.

Матеріалістична (класова) теорія пояснює виникнення держави соціально-економічними причинами. Першорядне значення для розвитку економіки, а отже, і для появи держави мали три великі поділи праці (від землеробства відділилися скотарство та ремесло, відокремився клас людей, зайнятих тільки обміном). Такий поділ праці та пов'язане з ним удосконалювання знарядь праці дали поштовх зростанню її продуктивності. З'явився надлишковий продукт, що врешті й привів до виникнення при-

ватної власності, у результаті чого суспільство розколося на багаті та незаможні класи. Держава та право виникли переважно з метою зберегти та підтримати панування одного класу над іншим.

Класи — це великі групи людей, пов'язаних загальним відношенням до засобів виробництва.

Психологічна теорія пов'язує появу держави з особливими властивостями людської вдачі: потребою людей у владі над іншими людьми, прагненням підкорятися, наслідувати. Причини походження держави полягають у тих здібностях, які первісна людина приписувала племінним вождям, жерцям, шаманам, чаклунам та ін. Їхня магічна сила, психічна енергія (вони робили полювання вдалим, боролися із хворобами, передбачали події тощо) створювали умови для залежності свідомості членів первісного суспільства від родової знаті. Саме із влади, приписуваній цій знаті, і виникає державна влада. Право розглядається не як суспільне явище, пов'язане з державою, а як щось інтуїтивне, як явище, що існує у сфері емоцій, індивідуальних внутрішніх переживань та інстинктів (у тому числі агресивних потягів) людини. Державний примус не виступає істотною ознакою права. На перший план виходять індивідуально-психологічні установки індивіда.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Пригадайте із курсу всесвітньої історії, за яких умов виникла держава у франків. Спробуйте визначити теорію походження держави, яка найбільш точно пояснює виникнення держави в цього народу. **2.** Пригадайте із курсу історії України, за яких умов виникла держава

у східних слов'ян, і спробуйте визначити теорію походження держави, що найбільш точно пояснює виникнення держави в цього народу. **3.** Як ви вважаєте, яка теорія походження держави може вважатися найбільш правдоподібною?

§ 4. Історичні типи держав і цивілізаційний підхід

Дайте коротку характеристику теоріям походження держави.

В історії людського суспільства змінилася безліч держав, які виникали, розвивалися та зникали як природним шляхом, так і в результаті завоювань, поділів і об'єднань. У ході розвитку поглядів на природу історичного прогресу, місце та значення особистості в соціальних процесах з'явилися різні теорії, у яких обґрунтовуються класифікації держав та їх критерії.

Історичні типи держав можна виділяти на основі формаційного підходу, основним критерієм класифікації в якому виступає належність тієї чи іншої держави до суспільно-економічної формації певного виду.

Суспільно-економічна формація — це суспільство, що перебуває на певному етапі історичного розвитку, розглянуте виходячи з основного способу виробництва та економічного

ладу, соціально-політичних та правових категорій (права, культури, релігії).

Формаційний підхід розглядає державу як явище, що постійно еволюціонує. Еволюційний рух держави є постійним та незворотним; жодна рання стадія в ньому не повторюється, а кожна пізніша займає вищу позицію за шкалою складності та різноманіття суспільно-політичних форм. Розбіжності всередині суспільств пояснюють неоднаковою швидкістю еволюційного процесу в різних частинах світу: більш примітивні суспільства просто відстали в цьому русі, але вони неминуче просувалися тими самими шляхами, слідуючи за більш розвиненими та зрілими суспільствами. Із позицій формаційної теорії сутність держави визначається тим, якому класу вона служить, який клас панує в певному суспільстві.

ІСТОРИЧНІ ТИПИ ДЕРЖАВ ЗА ФОРМАЦІЙНИМ ПІДХОДОМ

Тип держави	Історичний період	Основні риси
Рабовласницька	IX ст. до н. е. — VI ст. н. е.	Відбувався розпад суспільства на антагоністичні класи, відмінності між якими полягали не в різному становищі в системі влади та системі розподілу, а насамперед у різниці в засобах виробництва. Один клас став власником землі та знарядь праці, а також і самого виробника — раба. Клас, що заволодів засобами виробництва, узурпував публічну владу, перетворив її на знаряддя класового гноблення, придушення опору експлуатованої більшості
Феодальна	VI—XVII ст. н. е.	Економічну основу становила приватна власність феодалів на землю. Селяни мали дрібне одноосібне господарство на землі феодала та мусили за користування землею віддавати йому частину врожаю й безоплатно працювати на нього (оброк і панщина). Із розвитком феодального суспільства така економічна залежність селян від феодалів нерідко доповнювалася примусовими заходами: селяни прикріплювалися до землі та не могли залишити своє господарство
Капіталістична	XVII ст. н. е. — до нашого часу	Економічну основу капіталістичної держави становить приватна власність на засоби виробництва. Станова нерівність, що існувала до цього, замінюється нерівністю соціальною. Це було пов'язано з тим, що одні володіли засобами виробництва, а інші, позбавлені їх, мусили продавати свою робочу силу. Державна влада належить класу капіталістів і насамперед його верхівці — приватним монополіям. Функції держави переважно здійснюються в інтересах цієї частини панівного класу, але розвиток демократичних форм змушує більше уваги приділяти загальносоціальним потребам (освіті, медицині, пенсійному забезпеченню)

ЦІКАВО!**Формаційний підхід:
чи вся справа в економіці?**

Найбільш істотним недоліком формаційного підходу до типології держав є відсутність у його критеріях тих аспектів, які розкривають соціокультурні особливості суспільства та їхній вплив на державу і право. Економіка дійсно впливає на життєдіяльність держави. Однак це не є єдиним детермінантом державного розвитку. Більше того, економічний прогрес зовсім не означає прогресу всієї системи та зокрема державно-правової сфери (наприклад, у період СРСР за правління Й. Сталіна чи Німеччини під головуванням А. Гітлера при значному розвитку економіки державна влада мала тоталітарний характер).

Слабкість та обмеженість формаційного підходу обумовили виникнення цивілізаційного підходу до виділення типів держав. У цивілізаційному підході сутність держави визначається не тільки протистоянням суспільних класів, але й накопиченими в ході історичного процесу та переданими в межах культури уявлен-

нями про світ, цінностями. Також ураховують соціальні інтереси та активні соціальні сили в сукупності з нормативними зразками поведінки, історичним досвідом минулого. Державну владу при цивілізаційному підході розглядають як частину світу культури.

Цивілізація — це відносно замкнуте й локальне становище суспільства, що вирізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак.

Головною перевагою цивілізаційного підходу є можливість використання культурно-духовного аспекту. Культура представляє той інформаційний ресурс, що дозволяє не тільки оцінювати соціальну систему конкретного суспільства в певний історичний період, але й побачити ознаки зародження, розвитку та функціонування кожної держави. Також у межах цивілізаційного підходу за допомогою культурно-духовного аспекту можна пояснити деякі соціальні процеси, що відбуваються всередині держави.

ТИПИ ДЕРЖАВИ В ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ПІДХОДІ

Тип держави	Цивілізації	Основні риси	Сутність
Первинні	Давньоєгипетська, шумерська, вавилонська, іранська, бірманська, сіамська, кхмерська, в'єтнамська, японська	Держава є об'єднуючою та організуючою силою, що визначає соціальні та економічні структури. При здійсненні політичного управління держава поєднана з релігією та передбачає наявність сакралізованого правителя. Держава є складовою частиною не тільки політичного життя, але й усієї соціальної та економічної системи	Держава — первинна; суспільство — вторинне. Переважний політичний режим: деспотія. Економіка спрямована на відтворення держави та збільшення її могутності
Вторинні	Західноєвропейська, північноамериканська, східноєвропейська, латиноамериканська, буддійська	Держава значною мірою відділена від культурного та релігійного життя суспільства. Політична система будується на основі вільного представництва населення. Влада держави не охоплює всі сфери людського життя. Соціальна та економічна система підпорядкована загальним культурно-духовним нормам, які можуть змінюватися в процесі розвитку цивілізації	Суспільство — первинне; держава — вторинна. Переважний політичний режим: демократія. Економіка працює на збагачення суспільства та приватних осіб

ЗАВДАННЯ. Поміркуйте! Чи можливе об'єднання формаційного та цивілізаційного підходів до типології держав та яку тоді класифікацію держав можна було б розробити?

ЦІКАВО!**Цивілізаційна невизначеність як основа для типології**

Американський вчений С. Гантінгтон (1927—2008) у своїй книзі «Зіткнення цивілізацій» (1996 р.) запропонував таку схему побудови типів держав на основі цивілізаційного підходу: 1) держави-члени, які повністю ідентифікують себе з певною цивілізацією (наприклад Єгипет — з ісламською, а Італія — із західною (європейською) цивілізаціями); 2) «серцевинні держави», які вважають себе головним джерелом культури певної цивілізації (наприклад, Китай як держава — ідентифікатор цивілізації, побудованої на вченні Конфуція); 3)

«самотні держави», у яких відсутня культурна спільність з іншими суспільствами (наприклад, Ефіопія, ізольована від сусідніх ісламської та африканської цивілізацій особливою мовою, християнською релігією); 4) «надтріснуті держави», які розділені за групами населення, що належать до різних цивілізацій (наприклад, Канада (проблема франкомовного Квебеку) або Шри-Ланка); 5) «розколоті держави», у яких переважає одна цивілізація, але їхні лідери хотіли б змінити цивілізаційну ідентичність (Туреччина, Мексика).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які ви знаєте історичні типи держав? 2. За якими критеріями розмежовуються історичні типи дер-

жав? 3. У чому полягають переваги цивілізаційного та формаційного підходів до визначення типології держав?

Завдання для самоперевірки до теми 1 «Виникнення держави і права»

1. Порівняйте табу та традиції. Спробуйте визначити, яке місце посідають традиції в регулюванні суспільних відносин у сучасний період.
2. Порівняйте організаційні засади додержавного та сучасного періоду організації суспільних відносин. Спробуйте визначити, які організаційні засади додержавного суспільства є актуальними в наш час.
3. Порівняйте формаційний та цивілізаційний підходи до визначення типології держав. Спробуйте визначити, чим відрізняється тип держави від виду держави.

ЦІКАВО!**Цивілізаційний підхід: усе по колу?**

Основу цивілізаційного підходу вперше сформулював учений М. Данилевський (1822—1885) у своєму творі «Росія і Європа» (1869 р.). Він висунув теорію відособлених «культурно-історичних типів» (цивілізацій), що вирізняються самостійністю та своєрідністю релігійного, соціального, побутового, промислового, наукового, художнього та іншого розвитку. Його вчення про цивілізації ґрунтується на уявленні цивілізацій як біологічних організмів, що проходять стадіями змушнення, старіння та загибелі. Філософ О. Шпенглер (1880—1936) у книзі «Захід Європи» (1918 р.) розвинув учення про цивілізацію як безліч замкнутих організмів певних регіонів, що виражають колективну «душу» народу та проходять певний життєвий цикл. На переконання О. Шпенглера, цивілізація є «неминучою долею культури», а остання, живучи біологічними циклами (зав'язь, цвітіння, смерть), проводить на Землі в середньому тисячу років.

Освальд Шпенглер

Тема 2. Поняття, ознаки, сутність держави

Опанування матеріалу дозволить:

- називати основні ознаки держави, види функцій держави
- описувати форми реалізації та методи здійснення функцій держави
- визначати соціальну сутність держави
- характеризувати правову державу
- оцінювати шляхи формування правової держави в Україні

Основні поняття: держава, суверенітет, функції держави, правова держава, громадянське суспільство.

§ 5. Поняття та ознаки держави

1. Які ознаки свідчать про існування держави?
2. Чим держава відрізняється від інших утворень та об'єднань людей?

Держава — це соціальний інститут, що утворився на певній стадії суспільного розвитку. Держава є політичною організацією влади. Вона виникає на стадії переходу суспільства від привласнюючої економіки (суспільство збирачів та мисливців) до відтворювальної та постає як організація, яка може вирішувати складні питання господарської діяльності. Держава має захищати інтереси всього населення, забезпечувати цілісність і розвиток суспільства. Жодна інша організація не може зрівнятися з державою у виконанні важливих для життя соціальних завдань, у впливі на долі суспільства.

Державу можна визначити як історично сформовану особливу політико-територіальну організацію, що володіє суверенітетом, має апарат управління й примусу та надає своїм вимогам обов'язкову для населення всієї країни силу.

Поняття держави, її характеристики конкретизуються при розкритті ознак, які відрізняють її від недержавних організацій суспільства. Іншими словами, аналіз ознак держави поглиблює знання про неї, підкреслює її унікальність як нічим не замінної форми організації суспільства й найважливішого суспільно-політичного інституту.

Виділяють такі ознаки держави.

1. Наявність публічної влади, що являє собою сукупність апаратів захисту суспільства від посягань зовні (збройні сили, спеціальні служби), примусу й охорони громадського порядку (правоохоронні органи), а також управління (уряд, місцеві адміністрації).
2. Територіальна організація населення та здійснення публічної влади в межах певної території. У додержавному суспільстві належність індивіда до того чи іншого роду зумовлювалася кровною або вдаваною спорідненістю. Причому рід часто не мав чітко визначеної території, переміщувався з одного місця на інше.

У державно-організованому суспільстві кровно-споріднений принцип організації населення втратив своє значення. На зміну йому прийшов принцип його територіальної організації. Держава має чітко локалізовану територію, на яку поширюється її суверенна влада, а населення, яке на ній проживає, перетворюється на підданих чи громадян держави. Виникають просторові межі держави, у яких з'являється новий правовий інститут — підданство чи громадянство.

ЦІКАВО!**Держави без території**

У сучасному світі існують державні утворення, що мають усі або майже всі ознаки державності (герб, прапор, гімн, закони, населення, грошову одиницю), але не мають території, або їхня територія надзвичайно мала. Наприклад, таким утворенням є Сіландія — держава, заснована колишнім військовим Падді Роєм

Бейтсом на покинутій морській платформі поблизу територіальних вод Великої Британії в 1967 р. Велика Британія після судових розглядів визнала її незалежність. Засновник держави живе в Європі, займається роздачею титулів і продажем паспортів.

Із територіальною організацією населення поєднано не тільки виникнення держави, але й початок створення окремих країн. А тому із цих позицій поняття «держава» і «країна» багато в чому збігаються.

Від недержавних організацій (профспілок, політичних партій тощо) держава відрізняється тим, що уособлює все населення країни, поширює на нього свою владу. Профспілки та політичні партії об'єднують у своїх лавах частину населення, створюються добровільно за тими чи іншими інтересами.

ВАЖЛИВО! Територія України — суходіл, води, надра й повітряний простір, що перебувають у межах державного кордону України. Загальна площа території України становить 603 628 км², тобто 5,7 % території Європи та 0,44 % території світу. За цим показником вона є найбільшою країною, яка повністю розташована в Європі. ■

3. Державний суверенітет, тобто незалежність державної влади від будь-якої іншої влади всередині країни й поза нею, виражений у виключному праві самостійно вирішувати питання внутрішньої і зовнішньої політики.
4. Монополія на прийняття загальнообов'язкових норм. Лише держава може встановлювати норми, обов'язкові для всіх громадян. Ці норми містяться в законах та підзаконних актах. За їхньою допомогою держава може ефективно керувати суспільством і забезпечувати реалізацію своєї політики. Дотримання таких норм забезпечується державною владою. Влада — здатність за допомогою авторитету, заохочення та примусу впливати на поведінку особи.
5. Монополія на встановлення та збір податків із населення, що спрямовують на утримання органів державного управління, розвиток національної і регіональної економіки, підтрим-

ку соціальної сфери (охорона здоров'я, освіта, соціальне забезпечення тощо).

6. Наявність державних символів — герба, прапора, гімну. Символи держави покликані позначати носіїв державної влади, належність чого-небудь до держави. Герби держави встановлюють на будівлях, де розташовані органи держави, на прикордонних стовпах, на форменому одязі державних службовців (військовослужбовців та ін.). Прапори вивішують на тих самих будівлях, а також у місцях, де

ЦІКАВО!**Незвичайний прапор-трискеліон**

Прапор острова Мен (держава, що розташована в Ірландському морі) — прямокутне червоне полотно, у центрі якого розташований національний символ: три ноги, спрямовані в різні боки та пов'язані між собою. Таку побудову прапора називають трискеліон (у перекладі із грецької означає «той, що ходить на трьох ногах»). Це один із найдавніших символів, створених людиною. Зображення трискеліонів було знайдено в доісторичних печерах в Італії (сьогодні прапор Сицилії — це трискеліон), а також на грецьких вазах і монетах VI—VIII ст. Показово, що значення трискеліона острова Мен найкраще пояснює його національний девіз: «Куди його не кинь, він буде стояти».

проводять міжнародні конференції, символізуючи присутність на них офіційних представників відповідної держави.

ВАЖЛИВО! Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України (стаття 20 Конституції України).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Спробуйте встановити, від чого саме ми можемо відрізнити державу, визначивши її ознаки. **2.** Визначте, яка з ознак держави безпосередньо стосується здобуття вами освіти в комунальному освітньому закладі на безоплатній основі. **3.** Чому в державному суспільстві не можна обійтися без обов'язкового стягнення податків із громадян, які мають доходи? **4.** Чому в первісному суспільстві був відсутній апарат публічної влади? **5.** Яка ознака

держави значною мірою притаманна первісному (державному) суспільству? І в чому тут полягає відмінність? **6.** Чому в первісному суспільстві не могло існувати такого поняття, як «суверенітет роду (племені)» і такої ознаки, як «територія»? У чому полягала відмінність між ознаками, за якими об'єднувалося населення в державному суспільстві й державі?

§ 6. Сутність держави. Поняття та види функцій держави. Суверенітет і його види

1. Як ви вважаєте, чому виникла держава?
2. Які завдання виконувала держава на початкових етапах свого існування?

Соціальне призначення держави показує роль держави в суспільстві, ступінь втручання держави в життя суспільства.

Концепції соціального призначення та ролі держави	
Ліберальна: завдання держави — забезпечення прав і свобод громадян. Проводиться ідея про мінімум втручання в життя людей. Держава виявляє активність лише в соціальній сфері (освіта, охорона здоров'я)	Консервативна: втручання держави в життя суспільства має бути обмеженим. Головні завдання держави тут — забезпечувати збереження підвалин суспільства, суспільних відносин. Держава захищає суспільство від посягань, катаклізмів. У разі виникнення соціальних заворушень влада діє активніше та усуває їх
Соціал-демократична: завдання держави — забезпечити певний рівень рівності в суспільстві, гідні умови існування кожного члена суспільства. Влада контролює рівень доходів населення	Комуністична: роль держави в суспільстві максимальна. Держава — головне знаряддя соціальних перетворень, його завдання — довести суспільство до «світлого майбутнього». Це веде до тоталітарної держави

ЗАВДАННЯ. Поміркуйте! Щодо якої концепції ролі держави політичний діяч, автор Декларації незалежності США Т. Джефферсон казав: «Вводити закони, що суперечать законам природи, означає породжувати злочини, щоб потім за них карати?»

Соціальне призначення кожної конкретної держави визначається безліччю чинників. У сучасній демократичній державі певна політика держави залежить від волі виборців, соціальне призначення такої держави — забезпечити послідовність проведення економічного розвитку,

у соціальній сфері, у зовнішній політиці. Роль держави в суспільстві змінюється від волі народу.

ВАЖЛИВО! Україна є соціальною державою (стаття 1 Конституції України). Це передбачає забезпечення соціальної безпеки громадян, створення необхідних і достатніх умов для реалізації соціальних прав людини й громадянина.

Соціальне призначення держави розкривається в її завданнях.

Прапор України

Герб України

Завдання держави на сучасному етапі: 1) забезпечення самозбереження суспільства й держави; 2) забезпечення безпеки та зміцнення держави; 3) сприяння соціальному, економічному й культурному розвитку суспільства; 4) подолання суперечностей, що існують у суспільстві (соціальних, національних).

Завдання держави виконуються через її функції.

Функції держави (від латин. *functio* — виконання, вчинення) — це основні напрямки її діяльності.

Сутністю держави є впорядкування суспільних відносин. Публічне впорядкування суспільних відносин має два аспекти: встановлення певних правил, що мають загальний характер, та охорона цих правил від порушення. Відповідно функції держави можна розділити на два типи: регулятивні та охоронні.

Залежно від сфери застосування виділяються також внутрішні й зовнішні функції. Внутрішні функції визначають внутрішній розвиток суспільства; зовнішні функції — напрямки діяльності у відносинах з іншими державами.

Конкретний зміст функцій держави визначається її формою та політичним режимом. Найбільшою мірою функції держави виявля-

ються в політичній, економічній і соціальній сферах. Відповідно виділяють політичну, економічну та соціальну функції держави.

Політична функція держави полягає в забезпеченні державної і громадської безпеки (у тому числі й від зовнішніх посягань), регулюванні політичних процесів у суспільстві, закріпленні та охороні прав і свобод громадян, підтримці соціальної злагоди, вирішенні соціальних конфліктів.

Економічна функція держави покликана забезпечити нормальне функціонування та розвиток економіки, у тому числі за допомогою охорони існуючих форм власності, встановлення нормативів податкових відрахувань, організації зовнішньоекономічних зв'язків.

Соціальна функція держави спрямована на здійснення заходів щодо задоволення соціальних потреб людей, підтримання необхідних умов праці й побуту, надання державної допомоги особам, які з незалежних від них причин не можуть самостійно забезпечити собі засоби для гідного існування.

Форми, у яких здійснюються функції держави, можуть бути правовими і неправовими (організаційними).

ЦІКАВО!**Жан Боден: батько вчення про суверенітет**

Французький державний діяч Ж. Боден (1530—1596) був першим в історії людства, хто обґрунтував ідею державного суверенітету, у центрі якої перебуває думка про неподільну, єдину, постійну державну владу. У вченні Ж. Бодена держава відокремлена від особистості монарха, це абсолютно самостійний суспільний інститут, який протиставляється як окремим громадянам, так і їхнім об'єднанням. Тому Ж. Боден досліджував державу, зокрема, і щодо зовнішніх утворень, тобто інших держав, міждержавних союзів та ін. Він указував на наявність у держави різних прав та обов'язків, наприклад щодо збору податків та розпорядження майном. Ж. Боден писав і про договори між державами, які повинні неухильно дотримуватися всіма суверенами.

Правові форми	Неправові форми
<p>Правотворчість — розробка і прийняття законів та інших нормативних актів.</p> <p>Правозастосування — державно-владна діяльність спеціально уповноважених органів влади щодо реалізації норм права.</p> <p>Охорона права — діяльність, спрямована на здійснення правового контролю та реалізацію юридичної відповідальності</p>	<p>Економічні — державні дотації, кредитування, субсидії.</p> <p>Політичні — узгодження позицій різних політичних сил, міжнародні переговори.</p> <p>Ідеологічні — заклики політичних лідерів до населення, агітація через засоби масової інформації.</p> <p>Організаційні заходи — планування, соціальне програмування, контроль</p>

Найважливішою ознакою держави є суверенітет.

Суверенітет (від фр. *souveraineté* — верховна влада, верховенство, панування) — це властивість державної влади, що виявляється в її верховенстві на своїй території (внутрішній суверенітет) і незалежності в міжнародних відносинах (зовнішній суверенітет).

Верховенство державної влади виявляється в її повній самостійності у внутрішніх справах, вищому порівняно з іншими організаціями пануванні на певній території (внутрішній суве-

ренітет). Жодне об'єднання людей не може самостійно, без дозволу держави підпорядковувати людей своїй волі. Тут усі панують із дозволу держави і в межах, зазначених державою. Навіть влада батьків над дітьми регулюється державою, а зловживання батьківською владою карається. Юридичним проявом верховенства державної влади є верховенство й найвища юридична сила конституції та законів держави.

Визнання суверенного характеру державної влади не має наслідком визнання її фактичної всемогутності. Державна влада в демократичній державі обмежена правом, народною волею, мораллю.

ЦІКАВО!**Глобалізація на шляху до загальнолюдського суверенітету?**

Глобалізація є процесом становлення єдиного взаємозалежного світу, що розпочався в 70-ті рр. XX ст. Тут народи не відділені один від одного звичними протекціоністськими бар'єрами та кордонами, які водночас заважають їхньому спілкуванню і забезпечують їх від неупорядкованих зовнішніх впливів. Американський учений І. Валерстайн зазначає, що в процесі глобалізації утворюється глобальне суспільство — світ-система,

центром якої є найрозвиненіші країни світу. Глобалізація ставить перед державою вимогу забезпечити всебічні умови розвитку демократичних інститутів і демократичного управління суспільством. За таких умов державний суверенітет класичного типу розмивається, створюючи перспективу формування в майбутньому загальнолюдської спільної демократичної держави.

Незалежність державної влади проявляється у здатності держави самостійно здійснювати зовнішню політику (зовнішній суверенітет).

Слід зазначити, що в сучасному світі кожна держава все більшою мірою стає залежною від умов міжнародного життя. Зовнішній, а разом із ним і внутрішній суверенітет поступово по-

чинають втрачати свій первісний зміст. Укладаючи міжнародні договори, вступаючи в міжнародні організації та міждержавні об'єднання, держава передає частину своїх повноважень у сфері зовнішньої і внутрішньої політики іншим суб'єктам: міжнародним організаціям (наприклад Європейський Союз).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Як у процесі історичного розвитку держави змінювалася її сутність? 2. У чому полягають завдання держави на сучасному етапі? 3. Чим визначається конкретний зміст функцій держави? 4. Чи існує взаємозалежність між внутрішніми та зовнішніми функціями держави? 5. Якими є форми, у яких здійснюються функції держави? 6. Які види суверенітету ви знаєте? 7. Як

співвідносяться внутрішній і зовнішній суверенітет? 8. У статті 6 Конституції СРСР Комуністична партія Радянського Союзу визначалася як керівна та спрямовуюча сила радянського суспільства. У сучасному Ірані фактичним главою держави є не всенародно обраний президент, а духовний лідер. Визначте, яка складова суверенітету державної влади порушується в цих випадках.

§ 7. Правова держава та громадянське суспільство

Як ви розумієте поняття «правова держава»?

Сутністю та невід'ємною ознакою сучасної держави є підкорення державної влади владі права. Тобто держава має бути правовою. У правовій державі, відсутні обмеження прав громадян у сфері особистої свободи, совісті, думки, господарської діяльності. Людина завжди є метою, і її не можна розглядати як засіб.

ЗАВДАННЯ 1. Подискутуйте! Давньогрецький державний діяч та реформатор Солон у преамбулі до законів, які він видав для Афін у 594 р. до н. е., написав «Нічого надміру».

Чи можна цей афоризм вважати принципом правової держави й чому?

Правова держава — це організація державної влади, яка у своїй діяльності підкоряється праву.

Правова держава має як загальні з усіма державами ознаки, так і особливі, які характеризують її правову природу. Розглянемо ці ознаки.

ЦІКАВО!

Ідея правової держави крізь століття

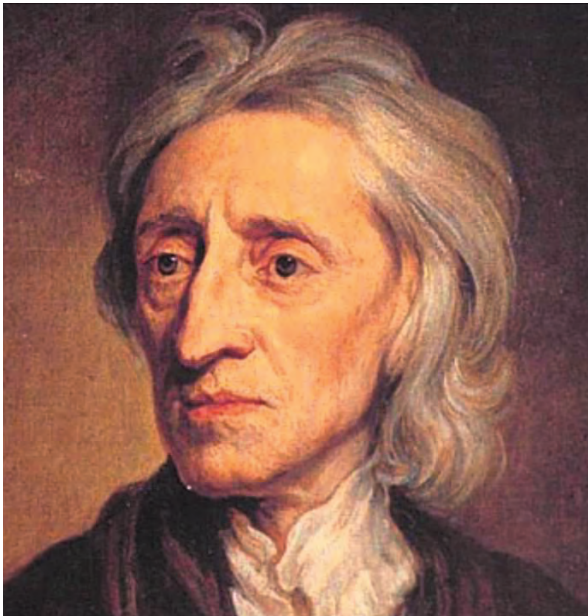
Ідеї про державу, яка, здійснюючи свої функції, має підкорятися праву, почали формуватися вже на ранніх етапах розвитку людської цивілізації. Перші концепції правової держави почали з'являтися в античних мислителів. Платон (427—347 до н. е.) підкреслював, що в державі має існувати правління законів, а не правління людей. Католицький філософ Фома Аквінський (1225—1274) зазначав, що природний закон (право), крім прагнення самозбереження й продовження роду, пошуків істини і справжнього Бога, вимагає також ви-

знання й поваги гідності людини як розумної істоти. Тому держава як політична форма вираження загального блага покликана забезпечити для людей гідні умови життя, тобто умови, відповідні гідності людини. Німецький філософ періоду Нового часу І. Кант (1724—1804) вважав, що держава є об'єднанням людей, підлеглих правовим законам. Саме поняття «правова держава» виникло й затвердилося в німецькій юридичній літературі в першій третині XIX ст.

1. *Верховенство права.* Право регулює найважливіші суспільні відносини. Воно ґрунтується на цінностях природного права: свободі, рівності, справедливості, природних правах людини. Органи державної влади та місцевого самоврядування, посадові особи, громадяни та їхні об'єднання у своїй діяльності підкорюються праву.
2. *Верховенство закону.* У правовій державі закони мають найвищу юридичну силу. Вони відповідають конституції держави. Підзаконні акти не можуть суперечити Конституції та законам. Кожен повинен підпорядковувати свою поведінку законам, не допускаючи їх порушення і не зловживаючи своїми правами й владними повноваженнями. Закони повинні мати правовий характер, висловлювати ідеї природного права.

ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте! Що означає вислів давньоримського оратора та юриста Цицерона «Несправедливий закон не породжує право»?

3. *Гарантованість прав і свобод особистості.* У правовій державі створюється механізм реалізації та захисту прав і свобод людини й громадянина. Права і свободи особистості визначають сенс і виступають метою діяльності держави.
4. *Поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки.* Гілки влади самостійні, взаємо-

Джон Локк

діють і стримують одна одну. Судова влада має бути авторитетною, незалежною від волі чиновників і підкорятися лише закону.

5. *Взаємна відповідальність держави й особистості.* Держава несе політичну відповідальність перед громадянами за невиконання взятих на себе зобов'язань. Уряд, що не спроможний виконати обов'язки, йде у відставку. У разі заподіяння своїми незаконними діями шкоди особистості органи державної влади або їхні посадові особи зобов'язані відшкодувати заподіяну шкоду. На громадян покладається відповідальність за вчинення правопорушення.

ВАЖЛИВО! Шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цих органів (стаття 1173 Цивільного кодексу України). ■

Основою правової держави є громадянське суспільство.

Громадянське суспільство — це сукупність міжособистісних відносин і соціальних інститутів, що розвиваються без втручання держави та здійснюють на останню визначальний вплив.

ЗАВДАННЯ 3. Поміркуйте! Що мав на увазі англійський вчений Дж. Локк, коли сказав: «Ні для кого в громадянському суспільстві не може бути зроблено виняток із законів цього суспільства»?

Міжособистісні та соціальні взаємодії, що здійснюються в межах громадянського суспільства, поєднують умови для задоволення індивідами й соціальними групами своїх потреб та інтересів. Найважливішими інститутами громадянського суспільства є: господарські товариства, політичні партії та інші громадські об'єднання, релігійні організації, незалежні засоби масової інформації. Ці об'єднання людей визначальним чином впливають на державну владу й прагнуть забезпечити її правовий характер. Члени громадянського суспільства наділені громадянськими, політичними, соціально-

економічними та культурними правами, беруть активну участь в управлінні справами держави.

До основних принципів громадянського суспільства можна віднести: рівність прав і свобод людини й громадянина, їх гарантований юридичний захист; свободу економічної діяльності; свободу об'єднання громадян; свободу масової інформації.

Існування громадянського суспільства неможливе без наявності у членів суспільства громадянських якостей, особливої громадянської культури. Людина тільки тоді стає громадяни-

ном, коли володіє високими моральними ідеалами, почуттям власної гідності й поважає права і свободи інших громадян, усвідомлює державні інтереси.

ВАЖЛИВО! В Україні є всі підстави для формування та розвитку громадянського суспільства, оскільки держава поставила та вирішує завдання трансформування економіки на основі визнання приватної власності й підприємництва, упровадження в суспільно-політичний лад елементів демократії, зміцнення правового стану людини й громадянина. ■

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Коли і де вперше виникла ідея правової держави? 2. Якої трансформації зазнала ідея правової держави в процесі свого історичного розвитку? 3. Які вам

відомі найважливіші ознаки правової держави? 4. Що таке громадянське суспільство?

Завдання для самоперевірки до теми 2 «Поняття, ознаки, сутність держави»

1. Визначте, як співвідносяться правова держава та громадянське суспільство.
2. Знайдіть у Конституції України положення, які характеризують нашу державу як правову.
3. Порівняйте: ліберальну та консервативну, соціал-демократичну та комуністичну концепції соціального призначення та ролі держави; правові та неправові форми здійснення функцій держави; внутрішні та зовнішні функції держави.

Тема 3. Державний лад

Опанування матеріалу дозволить:

- називати види форм правління, територіального устрою, політичного режиму
- описувати форми державного правління, територіального устрою, політичного режиму
- порівнювати федерацію й конфедерацію, демократичний та недемократичний державно-правові режими
- характеризувати демократичну державу
- оцінювати демократію як загальнолюдську цінність

Основні поняття: державний лад, монархія, республіка, унітарна держава, федерація, конфедерація, демократія, тоталітаризм, авторитаризм.

§ 8. Поняття державного ладу. Форми державного правління. Монархія та її види. Республіка та її види

1. Як ви вважаєте, чи відповідає сучасний стан нашої держави вимогам демократичного суспільства? Обґрунтуйте свою відповідь.
2. Що таке монархія? Чим вона відрізняється від республіки?
3. Із курсу історії пригадайте, які країни спочатку існували як монархії, а потім стали республіками.

Держава як політична організація, як владна система, що пронизує все суспільство, може бути влаштована по-різному. Над тим, як найкраще організувати, побудувати державу, люди думають із моменту її зародження. Адже в державно-організованому суспільстві від цього за-

лежать їхні життя та добробут. Тому із часів античності устрій держави, її будова виражалися в понятті «державний лад».

ЦІКАВО!

Аристотель про державу як про державний лад

Державою, за давньогрецьким філософом Аристотелем (384—322 до н. е.), слід називати сукупність фізичних осіб, які беруть участь у роботі законодавчої або судової влади. Достатня кількість цих громадян і забезпечує територіальному утворенню самодостатнє існування. Державу філософ розумів як певну системну сферу організації державних посад загалом, але в першу чергу — верховної влади, оскільки вона завжди

пов'язана з порядком державного управління. Аристотель зазначав, що організація державного ладу має надавати можливість будь-якій людині жити в добробуті та бути щасливою. Водночас філософ визнавав, що найкращий державний лад не може створюватися без відповідних зовнішніх умов, жодна з яких не повинна бути недосяжною, — це кількість громадян і розмір державної території.

ЦІКАВО!**Тяжкий занепад античної демократії**

Англійський письменник Дж. Ліндсей (1900—1990) у романі «Підземний грім» (1965 р.) зображує процес поступового зосередження влади в Римській імперії в руках імператора Нерона (I ст. н. е.): «Нерон запропонував скасувати всі податки. Сенатори схвалили його спонукання, але в паніці стали протестувати проти таких заходів, від яких жорстко постраждала б торгівля

та розорилися б податкові компанії, що неймовірно наживалися на провінціях. Чи варто буде державі зі скасуванням податків для вишукування коштів заволодіти землями вільних селян, а можливо, і майстернями, що виготовляють цеглу, цемент і гончарні вироби? Пошепки говорили, що логічним завершенням таких заходів буде контроль держави над усім господарством».

Державний лад — це спосіб організації та устрою державної влади, що відбиває особливості історичного, економічного, національного розвитку країни.

Державний лад об'єднує в собі такі аспекти: порядок утворення та організації вищих органів державної влади та управління; спосіб територіального устрою держави та порядок взаємодії центральної, регіональної та місцевої влади; прийоми та методи здійснення державної (політичної) влади. Звідси форма державного ладу синтезується із трьох основних елементів: форми державного правління, форми державного (територіального) устрою, форми державно-політичного режиму.

ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте! «Forma dat esse rei» («Форма дає буття речі») — так казали римські юристи. Розтлумачте цей вираз у контексті форм державного ладу.

Головною засадою організації влади в державі є форма державного правління. Форма державного правління обумовлює специфіку формування вищих органів державної влади, структуру вищих органів влади, взаємодію між собою органів влади; строк повноважень державних органів, характер відносин між державною владою та населенням країни.

Форма правління — це організація держави, що включає в себе порядок утворення вищих та місцевих державних органів і порядок взаємовідносин між ними.

Відповідно до цих критеріїв, а також залежно від того, як здійснюється влада — одноособно й спадково або колегіально та на виборній

основі, розрізняють дві форми правління: монархію та республіку.

Монархія (від грец. моно — один, єдино і «архія» — влада, правління) — форма державного правління, за якої верховна державна влада здійснюється монархом, передається в спадщину й не передбачає відповідальності монарха перед населенням.

Монархія як форма державного правління має такі ознаки. Влада передається, як правило, у спадщину. Перехід влади не у спадщину відбувається в разі припинення династії або якщо законодавством передбачене обрання монарха (наприклад, у Речі Посполитій у XVI — XVIII ст.). Монарх формально незалежний від населення; він персоніфікує собою державу, діючи у внутрішній і зовнішній політиці від свого імені.

Монархії існували на всіх етапах розвитку державності. У період рабовласництва в країнах Сходу переважали деспотичні монархії (східна деспотія), що вирізнялися необмеженою владою монарха (деспота), особистістю якого обожнювали.

Античну форму монархії представляла Римська імперія (I ст. до н. е. — V ст. н. е.). У ході її розвитку поступово ліквідувалися республіканські інститути, і влада монарха набула необмеженого характеру.

У період Середньовіччя феодальні монархії пройшли три етапи розвитку.

Ранньофеодальна монархія виникла в процесі розкладання родового ладу. Вона характеризується слабкістю центральної влади, збереженням пережитків родових відносин, особистою залежністю васалів від монарха (сюзерена). Засновані на залишках родового ладу, відноси-

ЦІКАВО!**Абсолютний монарх найменшої держави — папа римський**

Ватикан — суверенна держава в центральній частині Апеннінського півострова, з усіх боків оточена територією Італії. Є найменшою за територією державою світу, її площа — лише 0,44 км². Формою державного правління у Ватикані визнана абсолютна теократична монархія. Глава держави — папа римський — має всю повноту законодавчої, виконавчої та судової влади. Відповідно до конституції Ватикану за папою римським

також закріплене представництво держави Ватикан у відносинах із закордонними державами та щодо інших питань міжнародного права. У Ватикані діють Папська академія наук, що підкоряється безпосередньо папі римському, а також Папська академія соціальних наук і Папська обсерваторія. Головне державне свято — річниця обрання папи римського.

ни особистої залежності згодом втрачали силу, що неминуче призводило до дроблення держави на дрібні територіальні одиниці (князівства, герцогства, графства та ін.).

Станово-представницька монархія виникла внаслідок подолання періоду роздробленості та формування єдиних держав. Через слабкість центральної влади монархам була потрібна підтримка основних груп населення — станів. Створювалися станово-представницькі органи, що мали дорадчий характер та обмежували владу монарха в законодавчій сфері (Генеральні штати у Франції, парламент в Англії). Із формуванням розгалуженого бюрократичного апарату та зміцненням центральної влади монарх перестав мати потребу в станово-представницьких установах. Відбувався перехід від станово-представницької до абсолютної монархії.

У сучасному світі за рівнем впливу на державну систему виділяють необмежену (абсолютну) та обмежену монархії.

Абсолютна монархія — форма правління, за якої вся повнота державної влади — законодавчої, виконавчої та судової — зосереджена в руках монарха. Дії монарха нікому не підконтрольні.

Траплялося, однак, що монарх, який формально володів необмеженою владою, зазнавав утиску з боку свого оточення (наприклад, за часів правління у Франції Людовіка XIII фактично всю повноту влади мав кардинал та перший міністр Ришельє). Проте це не змінювало сутності абсолютної монархії. У сучасному світі абсолютними монархіями є деякі держави Близького Сходу (Саудівська Аравія). Різновид абсолютної монархії — теократична монархія,

за якої монарх представляє і світську, і релігійну владу.

Обмежена монархія — форма державного правління, за якої влада монарха, згідно з конституцією, обмежена виборним органом.

Видами обмеженої монархії є такі.

1. Дуалістична монархія, що характеризується зосередженням у руках монарха значних повноважень у сфері державної влади. Йому належить уся повнота виконавчої влади. Така форма монархії мала значне поширення в період становлення та розвитку буржуазних відносин (Німецька імперія, Італія наприкінці XIX — початку XX ст.), а сьогодні представлена, наприклад, такими державами, як Марокко та Йорданія.
2. Парламентарна монархія, де влада монарха значно обмежена. Законодавча влада належить парламенту. Уряд формується парламентом і йому підзвітний. Монарх виконує представницькі функції, формально затверджує склад уряду та підписує закони. Однак фактично влада монарха є символічною, самостійна його діяльність неможлива без згоди парламенту. Главою держави є не монарх, а глава уряду. Положення монарха характеризується виразом: «Царює, але не править». Парламентарна монархія існує в багатьох сучасних державах (Велика Британія, Бельгія, Швеція, Данія та ін.).

ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте! Згідно з Конституцією Японії від 1946 р., «Імператор є символом держави і єдності народу, його статус визначається волею народу, якому належить суверенна влада (стаття 1). Імператорський трон є династичним та успадковується відповідно до Закону

про імператорську родину, прийнятого Парламентом (стаття 2). Усі дії Імператора, що належать до справ держави, можуть бути вчинені не інакше, як з ініціативи та схвалення Кабінету, і Кабінет несе за них відповідальність (стаття 3). Імператор здійснює тільки такі дії, що належать до справ держави, передбачених цією Конституцією, і не наділений повноваженнями, пов'язаними зі здійсненням державної влади. Імператор, відповідно до закону, може доручати кому-небудь здійснення своїх дій, що належать до справ держави (стаття 4)». Обґрунтуйте, до якого виду монархій можна віднести Японію.

Іншою формою державного правління є республіка. На відміну від монархії, республіці властивий демократичний спосіб утворення верховних органів держави. У розвинених державах взаємини між вищими органами будуються на принципі поділу влади, вони мають зв'язок із виборцями та відповідальні перед ними.

Республіка (від латин. *res* — справа і *publica* — публічна, суспільна) — це форма державного правління, за якої верховна державна влада належить виборним органам, що обираються населенням на певний строк і несуть відповідальність перед виборцями.

Республіканська форма державного правління зародилася в рабовласницьких державах. Найбільш яскравий прояв вона знайшла в демократичній Афіській республіці. Усі органи держави, у тому числі вищі (найважливішими з них були народні збори), обиралися повноправними громадянами Афін. Однак більш поширеною в рабовласницьких державах була аристократична республіка, де у формуванні та роботі виборних органів верховної державної влади брала участь військово-земельна знать.

В епоху феодалізму республіканська форма правління застосовувалася нечасто. Вона виникала в тих середньовічних містах, які мали право на самовизначення (Венеція, Генуя тощо). Купецькі міста-республіки виборним шляхом створювали органи влади (міські ради, мерії) на чолі з відповідальними посадовими особами (бургомістрами, мерами).

Сучасні республіки розділяють на три основні види: парламентарні, президентські та змішані.

У парламентарній республіці парламент визначає напрямки внутрішньої та зовнішньої політики держави. Уряд формується парламент-

ським шляхом і несе відповідальність перед парламентом та працює доти, поки користується довірою парламенту. Якщо парламент вносить вотум недовіри уряду, він зобов'язаний піти у відставку. Президент, як глава держави, не може бути главою уряду. Це означає, що він не має змоги скеровувати діяльність уряду. Повноваження президента хоча і є формально великими, насправді не можуть повністю реалізуватися без згоди уряду та парламенту. Тобто в парламентарній республіці вища представницька влада реально контролює виконавчу, не допускаючи можливість корупції та зловживань. У той самий час у парламентарних республіках трапляються урядові кризи, які розхитують політичну стабільність. Прикладами парламентарних республік є Італія, Австрія, Німеччина.

У президентській республіці вищою посадовою особою в державі є президент, наділений владними повноваженнями та функціями глави держави й глави уряду. У президентській республіці президент обирається непарламентським шляхом, найчастіше загальним голосуванням. Уряд формується президентом і несе перед ним відповідальність. Президент має більше повноважень, ніж у парламентарній республіці. Він визначає основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики держави, має право законодавчої ініціативи та право вето на закони, прийняті парламентом, є верховним головнокомандувачем, уповноважений ввести надзвичайний і воєнний стан. У встановлених законом випадках президент може розпустити парламент. У той самий час і парламент може відсторонити президента від влади шляхом застосування процедури імпичменту. Класичними прикладами президентської республіки є США та Мексика.

ВАЖЛИВО! Україна є республікою. Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо й через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (частина 1 статті 5 Конституції України).

У політичному житті конкретної країни часто складається ситуація, за якої можлива поява змішаної республіки, що поєднує риси парламентарної та президентської республік.

ЦІКАВО!**Політія — недосяжний ідеал держави чи сучасний Європейський Союз?**

У вченні Аристотеля політія — це утопічна форма державного правління, за якої вдається пов'язати права заможних і бідних, багатства й свободи, адже основним прошарком населення є середній клас. Саме середній прошарок населення перешкоджає негативним проявам боротьби двох протилежних верств, оскільки не має потреби зазіхати на чуже майно з бідності, але й через відсутність надмірного багатства не викликає заздрості з боку інших. Аристотель вважав, що для держави дуже бажано, щоб «її громадяни володіли середньою власністю, тоді самій державі не загрозують внутрішні групові чвари та громадянські незгоди». Європейський Союз є втіленням такої держави, де більшість населення становить середній прошарок. При цьому громадяни беруть активну участь в управлінні своїми регіонами та державами через представників у національних парламентах та Європарламенті. До речі, створення та розвиток Європейського Союзу спростувало позицію Аристотеля про можливість здійснення демократії тільки в невеликих за площею державах із невеликою кількістю населення.

Існують змішані напівпрезидентські (президентсько-парламентарні) республіки (Франція, Фінляндія, Португалія), у яких парламент і президент тією чи іншою мірою ділять свій контроль і свою відповідальність щодо уряду. Характерною рисою змішаних (напівпрезидентських, напівпарламентських) республік є подвійна відповідальність уряду — і перед президентом, і перед парламентом. У таких республіках президент і парламент обираються

безпосередньо народом. Главою держави тут виступає президент. Він призначає главу уряду й міністрів з урахуванням розподілу політичних сил у парламенті. Глава держави, як правило, головує на засіданнях кабінету міністрів і затверджує його рішення. Парламент також має можливість контролювати уряд шляхом затвердження щорічного бюджету країни, а також за допомогою права винесення уряду вотуму недовіри.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке державний лад? 2. За якими аспектами державний лад характеризує державну владу? 3. У яких правових джерелах закріплюється державний лад? 4. Які форми правління вам відомі? 5. Якої трансформації зазнали республіканська та монархічні форми правління

в процесі історичного розвитку? 6. До якого виду республіки є найближчою за своєю сутністю парламентська монархія? 7. Який вид республіки інколи називають президентсько-прем'єрською?

§ 9. Форма державного (територіального) устрою

Які імперії вам відомі з курсу історії? Якою була їхня політична доля й чому?

Державний лад, ураховуючи невід'ємну ознаку держави — територію, потребує визначення форм територіальної організації в межах встановлених кордонів.

Форма державного (територіального) устрою — це спосіб територіальної організації державної влади.

Форма державного устрою дає можливість зрозуміти, із яких територіальних одиниць складається держава, який їх правовий статус і відносини між собою та центральними органами державної влади. За цією ознакою держави тяжіють або до унітаризму, або до федералізму.

Унітаризм є однією із двох форм державного устрою, елементом, який відображає спосіб адміністративно-територіальної організації держави,

поділ її на складові та розподіл влади між цими частинами та між самою державою. Унітарна держава складається не з державних утворень, а з адміністративно-територіальних одиниць, правовий статус яких визначається центральною владою. Унітарний характер держави означає, що територія в межах існуючих кордонів є цілісною і недоторканною, що складові частини цієї території перебувають у нерозривному взаємозв'язку, вирізняються внутрішньою єдністю та не мають ознак державності.

Унітарна держава (від латин. *unitas* — єдність) — це цілісне державне утворення, адміністративно-територіальні одиниці якого не мають ознак суверенітету.

Ознаками унітарної держави є: єдина система законодавства (адміністративно-територіальні одиниці держави не мають права видавати свої закони); єдина система органів влади (вищі органи державної влади здійснюють безпосереднє керівництво місцевими органами); єдина грошова одиниця; єдині фінансова, податкова, кредитна системи; єдине громадянство; єдині збройні сили; єдині атрибути держави (прапор, герб, гімн); складові частини держави не мають ознак суверенітету, тобто не є державними утвореннями та не можуть проводити самостійну політику.

Більшість сучасних держав — унітарні. Унітарна форма державного устрою зберігає державну єдність і забезпечує ефективність керування. Як правило, унітарні держави невеликі за територією та мають мононаціональний склад (Франція, Японія, Швеція, Італія та ін.).

ВАЖЛИВО! Україна є унітарною державою. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною (стаття 2 Конституції України). ■

Унітаризму притаманна наявність автономій.

Автономія (від грец. *autonomia* — незалежність) — це відносно самоврядна територія унітарної держави, утворена за національною, етнічною, мовною, релігійною або іншою ознакою.

Автономії поділяються на адміністративні, культурно-національні та політичні (державна або законодавча).

У сферу повноважень адміністративної автономії входить видання нормативних актів представницькими органами влади. Адміністративні автономії переважають на Атлантичному узбережжі — два округи, що належать Нікарагуа, два округи в Молдавії.

Під культурно-національною автономією розуміють етнічні групи та національності, що проживають не компактно, а разом із представниками інших етнічних співтовариств. Групами створюються власні інститути, організації та виборні органи, які займаються питаннями культури та мови, у деяких випадках посиляють представника етнічного співтовариства в парламент. Така практика діє в Угорщині, Фінляндії, Швеції, Норвегії.

Політична автономія в більшості випадків має ознаки державності, має право законодавчої ініціативи з місцевих питань, перелік повноважень прописаний у конституції. Різні форми політичної автономії існують у багатьох країнах: Аландські острова у Фінляндії, Фарерські острови та Гренландія в Данії, у Португалії — острова Азорського архіпелагу та Мадейра, Корсика у Франції тощо.

ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте! Україна має у своєму складі автономію — Автономну Республіку Крим. Опрацювавши розділ X Конституції України, визначте, до якого з типів належить АР Крим.

Вибір форми державного (територіального) устрою також може відповідати інтересам історичних прагнень окремих територій і спільнот до формування своїх державних структур, але при цьому поєднувати всіх у єдину державу. Так виникають складні держави. На відміну від унітаризму, складний державний устрій пе-

Державний кордон України

редбачає існування держави, що включає в себе інші державні утворення, окрім автономій. До традиційних складних держава відносять протекторат, унію та конфедерацію.

Під **протекторатом** мається на увазі державне утворення на основі міжнародного договору, згідно з яким одна держава зобов'язується надавати заступництво іншій, більш слабкій державі, здійснювати її представництво в зовнішніх справах, забезпечувати збройний захист, а іноді надавати економічну й культурну допомогу. Наприклад, у Британській імперії такою, що перебуває під протекторатом, визнавалася територія, що формально не входила до її складу, але згідно з договором, корона мала владу і юрисдикцію над цією територією. Останнім британським протекторатом були Соломонові Острови, що здобули незалежність у 1978 р., остання протегована британцями держава — Бруней — стала повністю незалежною в 1984 р.

Під **унією** розуміють союз, об'єднання держав. Серед уній розрізняють об'єднання монархічних держав у формі персональної та реальної уній. Об'єднання монархічних держав у формі персональної унії виникають унаслідок поєднання монархів двох або кількох держав в одній особі (наприклад, персональна унія існувала у Великій Британії з Ірландією від 1707 р. до союзу в 1801 р., коли вони об'єднались у Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії). Реальна унія виникає в результаті угоди держав, у результаті якої в них з'являється загальний монарх. Члени реальної унії не залежні один від одного, і об'єднання не обмежує їхніх суверенітетів. Не утворюється ні загальної території, ні єдиного підданства, ні загальних законів, ні загальних фінансів тощо. Найбільш відомі реальні унії — це об'єднання Норвегії та Швеції в 1814 р., а також Австро-Угорська імперія.

ЗАВДАННЯ 2. Пригадайте! У результаті укладення Люблінської унії 1569 р. відбулось об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту. Передбачалося, що нову державу очолюватиме виборний король, який титулуватиметься королем польським і великим князем Литовським. Обґрунтуйте, до якого виду уній належить Люблінська унія.

Конфедерація як ще один вид складної держави сполучила в собі ознаки міжнародно-правової та державної організації. Держави, що входять у конфедерацію, зберігають суверенітет

у внутрішній і зовнішній політиці. Цілями об'єднання є переважно зовнішньополітичні проблеми (оборона, зовнішня торгівля, митна політика тощо).

Конфедерація — державно-правовий союз суверенних держав.

Ознаками конфедерації є: відсутність єдиної системи законодавства (у державах, що входять у конфедерацію, діють свої закони. Відносини між членами конфедерації регулюються на основі договорів); відсутність єдиної системи органів влади (кожна держава у складі конфедерації має свій державний механізм, але створюються загальні конфедеративні органи, що координують рішення загальних проблем); конфедерація не має єдиної грошової одиниці; фінансова та податкова системи зберігають специфіку кожної окремої країни, проте створюється загальний грошовий фонд для фінансування заходів, пов'язаних із досягненням цілей конфедерації; відсутнє громадянство конфедерації (може бути спрощено переміщення громадян однієї держави, що входить до складу конфедерації, на територію іншої); кожна держава зберігає власні збройні сили (але якщо конфедерація створюється для досягнення військових цілей, то збройні сили держав поєднуються під єдиним командуванням); держави, що входять у конфедерацію, залишаються суверенними суб'єктами міжнародних відносин (вони можуть не визнавати акти, прийняті конфедеративними органами. Суб'єкти конфедерації мають право вільного виходу зі складу конфедерації); конфедерації мають нестійкий характер (у разі досягнення поставлених цілей вони або розпадаються, або перетворюються на федерацію).

У різний час конфедераціями були: Австро-Угорщина (до 1918 р.), Швеція та Норвегія (до 1905 р.), США (із 1781 до 1787 р.) та ін.

Від протекторатів, уній та конфедерацій склалися державно-правові об'єднання, які обумовили виникнення федералізму як форми державного устрою.

Федералізм виступає системою забезпечення вирішення державно-організаційного, управлінського, господарського та духовного оформлення єдності всього етнічного й регіонального різноманіття, зберігаючи значущість як єдності, так і різноманіття. Федеративна держава,

ЦІКАВО!**Чому федерація — не імперія?**

Імперія є складною державою федеративного типу. Однак якщо до складу федерації держави входять на добровільній основі, то розбудова імперії передбачає насильницьке (шляхом воєнного завоювання, економічної залежності) зяття суверенних держав до свого складу. В імперії завжди є метрополія (від грец. — материнське місто), тобто головна держава, що має реальний суверенітет і в якій приймаються всі важли-

ві політичні рішення, та колонії (від латин. *colonia* — поселення) — залежні території, які не мають власного врядування, війська та повністю управляються з метрополії з метою експлуатації природних та людських ресурсів. Класичними прикладами імперій є Римська імперія, Британська імперія, Російська імперія. Юридично колоніальна система розпалась у другій половині ХХ ст.

забезпечуючи інтеграцію в цілісність складових частин, відбиває специфічні якості, властиві федерації в цілому, на відміну від її суб'єктів. Звідси й виняткові повноваження федеральних органів влади при збереженні самостійності суб'єктів федерації та відповідних повноважень на їх рівні.

Федерація (від латин. *foederātiō* — об'єднання) — складна союзна держава, суб'єкти якої є державними утвореннями та мають ознаки суверенітету.

Ознаками федерації є: подвійна система законодавства (суб'єкти федерації мають право видавати власні закони, які не повинні суперечити федеральному законодавству); подвійна система органів влади (складається із центральних федеральних органів державної влади та органів державної влади суб'єктів федерації); єдина грошова одиниця; двовекторна (фінансова та податкова) система. Суб'єкти федерації мають право формувати свій бюджет і збирати податки, які не повинні суперечити федеральній податковій політиці; подвійне громадянство (поряд із федеральним громадянством існує громадянство суб'єкта федерації, що має значення тільки всередині країни); єдині збройні сили; суб'єкти федерації можуть засновувати свої атрибути державної влади, які існують поряд із федеральними; основними обмеженнями суверенітету суб'єктів федерації є заборона на

здійснення зовнішньополітичної діяльності та заборона на вихід зі складу федерації.

Розрізняють федерації, сформовані на територіальній і національній основі. При створенні територіальних федерацій враховують густоту населення, рельєф місцевості, інші територіально-економічні ознаки. Суб'єкти територіальної федерації мають значні обмеження у своїх повноваженнях (США, Мексика, Німеччина). У національних федераціях принципом територіального розподілу є національний склад населення регіону. Національні федерації будуються на принципі добровільного об'єднання суб'єктів, що забезпечує національний суверенітет і право націй на самовизначення (Індія, Бельгія, Нігерія, Пакистан).

До складу сучасних федерацій входить різна кількість суб'єктів: США — 50, Австралійського Союзу — 6, Канади — 10, Австрії — 9, Бельгії — 3, Німеччини — 16, Швейцарії — 23, Аргентини — 22, Бразилії — 26, Венесуели — 20, Мексики — 31, Індії — 25, Пакистану — 4, Об'єднаних Арабських Еміратів — 7, Малайзії — 13, Нігерії — 21, Коморських Островів — 3.

ЗАВДАННЯ 3. Поміркуйте! Відповідно до поправки Х до Конституції США, «влада, не делегована Конституцією Сполучених Штатів і не заборонена для здійснення в штатах, належить або кожному штату окремо, або народу». На основі ознак федерації покажіть, як реалізується наведена норма в державному устрої США.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які форми державного устрою вам відомі? 2. Пригадайте з курсу історії, за яких умов виникла така федеративна держава, як США. 3. Пригадайте з курсу історії конфедеративні утворення. Якою була політична доля

цих утворень і чому? 4. Як ви вважаєте, чи існує взаємозалежність між формою правління та формою державного устрою?

§ 10. Форма державно-політичного режиму

1. Із курсу історії пригадайте, що таке тоталітаризм та авторитаризм.
2. Як ви вважаєте, чи може абсолютна монархія бути демократичною державою?

Політичний режим (від фр. «régime» та латин. «regimen» — управління) визначає специфіку управління всією політичною системою і є найбільш динамічною формою державного ладу. Із його зміною, навіть якщо форма державного правління та форма державного устрою залишаються колишніми, може змінитися курс внутрішньої та зовнішньої політики.

Політичний режим — сукупність способів і методів здійснення державної влади.

Характеристика політичного режиму залежить від багатьох чинників: способів формування органів державної влади, відносин між ними; ролі права в житті суспільства; ступеня участі громадян в управлінні державою та реальності їх прав і свобод; способів вирішення соціальних і політичних конфліктів. Залежно від методів, які застосовує держава для здійснення політичної влади, виділяють демократичний та антидемократичний режими.

Демократичний політичний режим забезпечує захищеність прав і свобод громадян і їхню реальну участь в управлінні державою. Він характеризується такими ознаками: виборність органів державної влади, їх відповідальність перед виборцями; поділ влади; пріоритет права в усіх сферах державного та суспільного життя; реальність і гарантованість прав і свобод громадян; політичний плюралізм, багатопартійність, легальність політичної опозиції; максимальне врахування інтересів усіх верств населення. Демократичний режим передбачає здійснення влади гуманними та демократични-

ми методами, не допускаючи дій, спрямованих на зміну існуючого ладу. У демократії реалізуються громадянські та політичні права, а також проводяться справедливі, конкурентні та загальні вибори.

Демократія передбачає проголошення, гарантування та фактичне втілення прав і свобод громадян — економічних, політичних, громадянських, соціальних, культурних, а так само — і їхніх обов'язків відповідно до міжнародних стандартів, закріплених у Хартії прав людини (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. тощо).

Специфіка демократії полягає в тому, що її ресурси мають здатність до самовідтворення в межах сформованої системи інститутів. Демократія, досягнувши стану стабільності, здатна до проведення економічних і соціальних реформ без значних витрат для існуючих норм та інститутів. Так, у країнах Західної Європи та Північної Америки державотворення привело до принципово інших відносин влади та суспільства, що дало поштовх для подальшого розвитку політичної демократії.

ВАЖЛИВО! Україна є демократичною державою (стаття 1 Конституції України). ■

Недемократичний політичний режим відкидає рівність у відносинах держави й особистості та встановлює диктат держави над суспільством.

ЦІКАВО!

Є вибори, але до демократії ще далеко

У політологічній науці виділяють електоральні (виборні) демократії як прикордонні, напівдемократичні режими, що мають деякі, але не всі суттєві ознаки ліберальної демократії й перебувають між демократією та авторитаризмом. Це режим, якому вдається прово-

дити конкурентні та загальні вибори, але який не може захистити політичні та громадянські свободи, істотно важливі для ліберальної демократії. До електоральних демократій відносять режими країн, які здійснюють перехід від авторитарного режиму до демократичного.

ЦІКАВО!**Двопартійна політична система — запорука стабільної демократії?**

Найважливішою особливістю політичної системи США є двопартійна система, що сформувалася в ході історичного розвитку країни. За цієї системи до влади поперемінно приходять тільки дві найбільш впливові політичні партії — Республіканська та Демократична. Провідною ознакою партійної системи США є децентралізована структура більшої частини партій. Пояснюється це не тільки федеративною формою державного

устрою, але й тим, що всі вони фактично підпорядковуються одній меті — участі у виборах. Відносини двох головних партій характеризуються тим, що між ними зберігається згода відносно фундаментальних першоснов США — приватної власності, особистої та політичної свободи, республіканської федеративної держави. Ця боротьба протилежностей між партіями в США забезпечує стабільність демократичного режиму.

Ознаками недемократичного режиму є: формування органів влади невиборним шляхом або шляхом псевдовиборів; відсутність поділу влади, посилення ролі виконавчої гілки влади; перевага держави над правом, панування беззаконня та свавілля з боку держави; відсутність реальних прав і свобод. Вони можуть бути декларовані, але в дійсності не виконуються; однопартійна система, панування єдиної державної ідеології, заборона політичної опозиції, переслідування інакомислення; ігнорування інтересів більшості населення.

Недемократичний режим може бути тоталітарним та авторитарним.

Тоталітарний політичний режим (від латин. *totalis* — весь, повний, цілий) — це сукупність способів і методів здійснення державної влади, заснованої на всезагальному контролі над суспільством і систематичним застосуванням насильства.

Тоталітарна держава підкоряє весь уклад суспільного життя пануючій ідеології та мобілізує апарат влади на її реалізацію. Ідеологія виробляється правлячою партією із твердою, бюрократично розгалуженою структурою та повним підпорядкуванням членів партії своїм партійним лідерам (вождям). Існування опозиції, вільних засобів масової інформації не допускається. Керівна партія зрощується з державним апаратом, що дозволяє їй концентрувати у своїх руках реальну владу над суспільством. На чолі партійно-державної машини перебуває вождь, оточений ореолом непогрішності та справедливості: створюється культ вождя. Тоталітарна держава проявляє крайню нетерпимість до будь-якого інакомислення, здійснює систематичний

масовий терор проти населення, веде агресивну зовнішню політику.

Економічною основою тоталітаризму виступають висока концентрація виробництва та велика власність, нерідко контрольована державою. Контроль над власністю забезпечує державі можливість контролю над іншими сферами життя: освітою, наукою, культурою, мистецтвом, засобами масової інформації тощо. У цих умовах втрачається база для існування громадянського суспільства і правової держави з їхніми гарантіями прав і свобод. Як приклади тоталітарних держав можна навести фашистську Німеччину, СРСР у період правління Й. Сталіна, Китай в епоху Мао Цзедуна, Північну Корею.

Авторитарний політичний режим за своїми характеристиками займає проміжне положення між тоталітаризмом і демократією. Із тоталітаризмом його об'єднують централізація влади, порушення прав людини, а з демократією — наявність автономних, не контрольованих державою сфер суспільства.

Авторитарний політичний режим (від латин. *auctoritas* — влада, вплив) — це сукупність прийомів і методів здійснення державної влади, заснованих на централізації влади, порушенні прав людини, що поєднуються з наявністю не контрольованих державою сфер суспільства.

При авторитарному режимі держава обмежує втручання в життя суспільства політичною сферою, допускаючи свободу в мистецтві, науці, економіці, тобто в тих сферах, які не зачіпають інтереси держави. Для авторитаризму властива повна залежність політики від позиції глави держави або групи вищих керівників.

Допускається існування опозиції, але її діяльність не може вплинути на прийняття політичних рішень. Можливе існування обмеженої кількості партій, профспілок та інших організацій, але за умови їх підконтрольності владі. Авторитарні режими часто використовують деякі демократичні інститути — вибори, плебісцити, маніфестації. Характерною рисою виборів є їх обмежена або лише видима конкуренція (коли всі кандидати схвалені владою), а також контрольованість владою їхніх офіційних підсумків.

Авторитарний режим не обов'язково передбачає застосування масових репресій і може мати популярність серед широких верств населення. Однак він має достатню силу, щоб у разі потреби на власний розсуд використати силу та примусити громадян до покорі. Сучас-

ним прикладом держави з авторитарним режимом є Російська Федерація.

ЗАВДАННЯ. Поміркуйте! Давньогрецький історик Полібій (200—120 до н. е.) писав: «Коли народиться нове покоління та демократія від дітей перейде до онуків, тоді люди, які звикли до цих благ, перестають дорожити рівністю і свободою та жадають переваги над більшістю. Як тільки внаслідок божевільного марнославства народ зробиться жадібним до подачок, демократія руйнується та, у свою чергу, переходить у беззаконня й панування сили. Справа в тому, що юрба, звикнувши годуватися чужим і розраховувати на чужий стан, обирає собі у вожді відважного честолюбця, а сама внаслідок бідності усувається від посад. Тоді встановлюється панування сили. Юрба, що збирається навколо вождя, вчиняє вбивства, вигнання, переділи землі, поки не здичавіє зовсім і знову не знайде собі володаря та самодержця». Чи можна погодитись із тим, що демократія має тенденцію вироджуватися в авторитарний режим?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які вам відомі форми політичного режиму? 2. Як ви вважаєте, чи існує зв'язок між формою політичного ре-

жиму й формою правління? 3. Чому політичний режим є найбільш динамічною складовою державного ладу?

Завдання для самоперевірки до теми 3 «Державний лад»

1. Спробуйте пояснити, чому в період Середньовіччя переважаючою формою правління була монархія.
2. Доведіть наявність чи відсутність взаємозалежності між формою правління та формою державного устрою.
3. Доведіть, що абсолютна монархія не може бути правовою державою.
4. Із курсу історії України пригадайте зміст Березневих статей 1654 р. Спробуйте визначити державно-правовий зв'язок, у якому перебували Україна та Московське царство.
5. Знайдіть у Конституції України положення, які дають можливість зробити висновок про те, що наша держава є парламентсько-президентською республікою.
6. Порівняйте: Афінську демократичну та Римську аристократичну республіки; ранньофеодальну та станово-представницьку монархію; станово-представницьку монархію та абсолютну монархію; республіку та монархію; обмежену монархію та абсолютну монархію; президентську республіку та парламентську республіку, визначивши при цьому переваги й можливі недоліки організації влади в цих республіках; унітарну державу та федеративну державу; конфедерацію та федерацію; демократичний режим та антидемократичний режим.

Практичне заняття

Порівняльна характеристика державного ладу зарубіжних країн

ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Після цього уроку учні зможуть:

- порівнювати різні складники державного ладу зарубіжних країн;
- порівнювати різні складники державного ладу України та Франції;
- визначати чинники, які впливають на формування окремих складників державного ладу;
- покращити свої навички критичного мислення;
- удосконалити свої вміння й навички щодо характеристики видів державного ладу.

ЗАВДАННЯ 1. Об'єднайтеся в групи. Спираючись на знання, отримані при вивченні курсу всесвітньої історії, визначте спільні та відмінні ознаки причин утворення та держав-

ного ладу Речі Посполитої та Австро-Угорської держави за поданою схемою.

Спільні ознаки

1. Утворення обох держав відбулося ... шляхом.
2. Обидві держави можна вважати ...
3. Утворення як Речі Посполитої, так і Австро-Угорщини було викликано як ..., так і ... чинниками.
4. В обох державах вважалося, що монарх обіймає ... посади. Якщо в Речі Посполитій монарх вважався одночасно ... королем і ... князем литовським, то монарх в Австро-Угорщині вважався одночасно ... імператором і ... королем.
5. В обох державах було відсутнє ... законодавство, натомість існувало законодавство їх ...
6. В обох державах існувала єдина ... одиниця. Якщо в Речі Посполитій існувала окремо ... Польщі й окремо — ... Литви, то в Австро-Угорщині існувала ... кожного суб'єкта, однак існували ще й ... видатки.
7. Як Річ Посполита, так і Австро-Угорщина виступали в міжнародних відносинах як ... суб'єкт міжнародного права.

верств Польщі та Литви, то для укладення австро-угорської угоди не скликався який-небудь орган ..., однак укладена угода пізніше була схвалена парламентами Австрії та Угорщини.

6. Якщо в Речі Посполитій існував ... адміністративно-територіальний устрій, то в адміністративно-територіальному устрої Австрії та Угорщини існували суттєві відмінності.
7. Якщо влада австро-угорського монарха була спадковою, то короля Речі Посполитої на посаду обирав сейм. Король обіймав цю посаду довічно. Виборність посади монарха Речі Посполитої робила цю державу частково схожою на ...
8. Якщо король Речі Посполитої без згоди ... не міг призначати чиновників, видавати закони, збирати податки й витрачати кошти, не мав підпорядкованої особисто йому армії, то монарх Австро-Угорщини видавав санкцію на введення в дію нових парламентських законів, на свій розсуд ... і ... міністрів, присвоював титули й ордени, був головнокомандувачем збройних сил, йому надавалося право оголошувати війну й укладати мир.
9. Якщо в Речі Посполитій був ... парламент — сейм, який складався з посольської палати та сенату, то в Австро-Угорщині ... парламенту не було. До певної міри функції загальнодержавного парламенту в Австро-Угорській державі відігравали засідання спільних делегацій. Якщо парламенти Австрії та Угорщини були ... чинними органами, то сейм Речі Посполитої скликався монархом раз на два роки.

Відмінні ознаки

1. Якщо з утворенням Речі Посполитої виник ... суб'єкт міжнародного права, а Королівство Польське і Велике князівство Литовське перестали існувати як ... суб'єкти міжнародного права, то з утворенням Австро-Угорщини ... суб'єкта міжнародного права не виникло, і жоден суб'єкт міжнародного права свого існування не припинив.
2. Якщо для ... Люблінської унії скликався спеціальний сейм із представників панівних

10. Якщо в Речі Посполитій був відсутній ... уряд, окремо існували уряди королівства Польського і Великого князівства Литовського, то в Австро-Угорській монархії, крім урядів Австрії та Угорщини, існував ще й ... уряд, до якого входили три спільні міністри

(закордонних справ, оборони та фінансів) та голови урядів Австрії та Угорщини.

11. В Австро-Угорщині, на відміну від Речі Посполитої, була ... армія. Однак при цьому Австрія та Угорщина мали кожна ... допоміжні війська.

ЗАВДАННЯ 2. Об'єднайтеся в групи. Використовуючи додаткову літературу, за поданою нижче схемою по-

рівняйте державний лад США та Німеччини, Франції та України.

№ з/п	Критерії для порівняння	США	Німеччина
1	Спосіб утворення та конституційно-правова природа федерації. Види суб'єктів федерації, наявність чи відсутність презумпції компетенції суб'єктів		
2	Наявність чи відсутність територіальних одиниць, які не є суб'єктами федерації, особливості місцевого самоврядування		
3	Наявність чи відсутність у суб'єктів федерації права участі в міжнародних відносинах		
4	Наявність чи відсутність громадянства суб'єкта федерації		
5	Наявність чи відсутність бікамералізму та залежності представництва у верхній палаті від кількості населення суб'єкта федерації. Кількість палат у законодавчих органах суб'єктів федерації		
6	Наявність чи відсутність права федеральної інтервенції		
7	Чи збігається форма правління на центральному рівні та на рівні суб'єкта федерації		
8	Органи, які встановлюють норми місцевого виборчого права		
9	Спосіб формування виконавчих органів суб'єктів федерації		
10	Організація вищої державної влади		
11	Особливості поділу влади на три гілки. Способи формування центрального уряду та парламентського контролю за діяльністю уряду		
12	Особливості компетенції центральних органів виконавчої влади		
13	Джерела державної влади, принципи побудови й діяльності державного апарату, рівень політичної свободи в суспільстві		

№ з/п	Критерії для порівняння	Франція	Україна
1	Різновид республіки		
2	Особливості формування уряду, взаємовідносини уряду та глави держави		
3	Особливості парламентської відповідальності уряду		
4	Наявність чи відсутність обмеження державного суверенітету		
5	Наявність чи відсутність бікамералізму		
6	Особливості біцефальності виконавчої влади		
7	Особливості дострокового припинення повноважень парламенту		
8	Законодавчі можливості центральної влади щодо втручання у справи місцевого самоврядування		
9	Особливості адміністративно-територіального устрою		
10	Джерела державної влади, принципи побудови й діяльності державного апарату, рівень політичної свободи в суспільстві		

ЗАВДАННЯ 3. Проведіть невелику дискусію в групах. Спробуйте визначити, які саме чинники та в який спосіб вплинули на становлення державного ладу в кожній із цих

країн. Зроблені висновки оформте у вигляді таблиці, яку побудуйте за критеріями, обраними вами самостійно.

Тема 4. Народовладдя

Опанування матеріалу дозволить:

- називати форми демократії, види виборів, види виборчих систем, види референдумів
- розрізняти активне й пасивне виборче право
- описувати виборчий процес та його стадії; порядок призначення та проведення референдумів
- порівнювати мажоритарну та пропорційну виборчі системи
- характеризувати принципи виборчого права, види виборів та референдумів
- висловлювати судження щодо народного волевиявлення як основного принципу демократії

Основні поняття: народовладдя, вибори, виборче право, референдум, абсентеїзм.

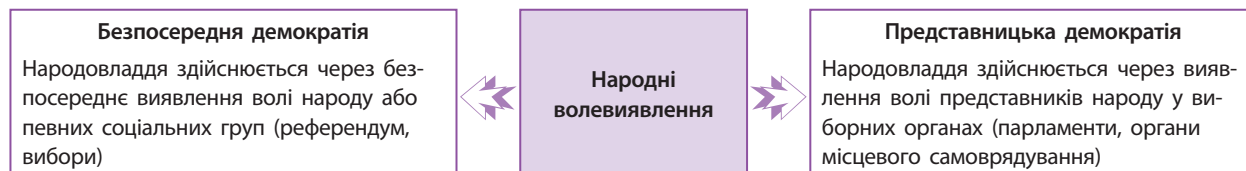
§ 11. Поняття народовладдя та народного волевиявлення. Вибори та виборче право

1. Із курсу правознавства пригадайте, які форми демократії (народовладдя) закріплено в Конституції України.
2. Із курсу всесвітньої історії пригадайте, які виборчі обмеження існували майже в усіх країнах світу XIX ст.

Народовладдя є одним із головних принципів демократичної держави, народного суверенітету, що виражається у визнанні, наявності ефективного механізму реалізації громадянами своїх політичних прав шляхом вільної та рівноправної участі в управлінні справами суспільства та держави як безпосередньо, так і через представників. У загальному явищі державності демократія виступає внутрішньою формою, а сутність демократичної держави проявляється в народовладді.

ВАЖЛИВО! Принцип народовладдя закріплений статтею 5 Конституції України, де йдеться, що носієм

суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Визначення народу верховним носієм державної влади є вираженням народного суверенітету. Це означає, що народ, не поділяючи ні з ким своєї влади, здійснює її самостійно й незалежно, суто у власних інтересах. Право народу на встановлення і здійснення влади є його природним правом. Як наголошується в Загальній декларації прав людини, «воля народу має бути основою влади уряду» (частина 3 статті 21). ■

ЦІКАВО!**Способи народного волевиявлення в античному світі**

При обранні посадових осіб в Афінах голосування на народних зборах здійснювалося підняттям рук. Для законної сили певного рішення необхідно було набрати щонайменше 6000 голосів. У разі вирішення питання про вигнання якої-небудь особи з держави застосовувався особливий вид таємного голосування — суд черепків (остракізм). Гомерівський епос повідомляє про волевиявлення викриком під час голосування. Такий спосіб вирішення важливих питань був відомий і в Спарті. У республіканському Римі голосування в народних зборах і на суді здійснювалося за допомогою табличок, на яких голосуючі відзначали своє рішення щодо обговорюваної пропозиції — згоду або незгоду. При обранні посадових осіб голосуючі писали імена кандидатів.

У сучасних державах народне волевиявлення здійснюється у формах безпосередньої та представницької демократії.

Відповідно до статті 21 Загальної декларації прав людини, «воля народу має знаходити своє відображення в періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні проводитися на основі загального й рівного виборчого права шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування». Тобто основною формою народного волевиявлення в межах представницької демократії є вибори.

Вибори — це демократичний спосіб прийняття політико-правових рішень із приводу надання можливості окремим особам представляти суспільство в органах державної влади та органах місцевого самоврядування.

ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте! Австрійський філософ Карл Поппер зазначав: «Вибори передбачають право змішувати

ЦІКАВО!**Як виграти вибори в покер**

У законодавстві більшості країн світу у випадку, коли кандидати на представницьку посаду набирають однакову кількість голосів, проводиться повторне голосування.

ЦІКАВО!**Електронна демократія: як обрати міського голову через Інтернет**

Електронна демократія є формою демократії, що характеризується використанням інформаційно-комунікаційних технологій як основного засобу для виборчих процесів. Електронна демократія бере свій початок у конституційних ідеях народовладдя та виборності, зокрема в ідеї безпосереднього здійснення народом належної йому влади. В Естонії в жовтні 2005 р. вперше у світі відбулося інтернет-голосування на виборах в органи місцевого самоврядування. Паралельно було організовано й традиційне голосування. Загалом через Інтернет віддали свій голос майже 10 тис. виборців при загальній кількості населення країни в 1,4 млн осіб.

уряди, не застосовуючи насильства». Чи можна погодитись із твердженням філософа й чому?

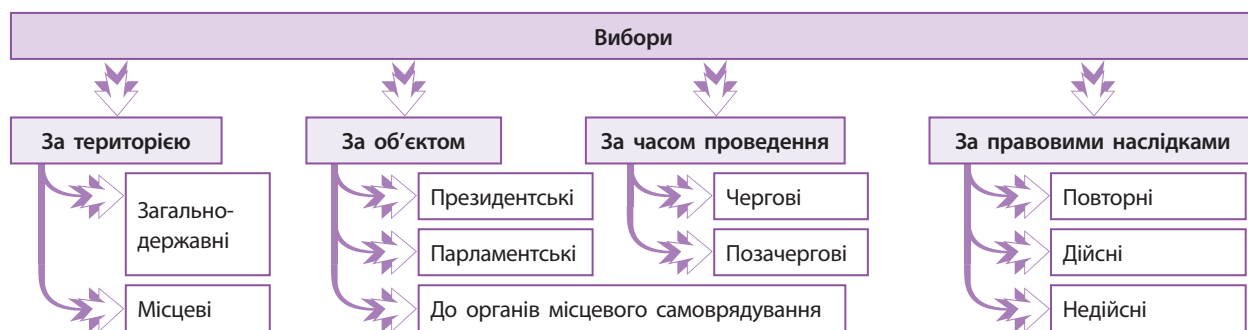
Розглянемо, у чому полягає значення виборів.

1. Вибори є важливим засобом вирішення питання про владу, систематичного оновлення владних структур.
2. Вибори виявляють ті передвиборчі заяви та програми кандидатів, політичних партій, які найбільшою мірою відповідають інтересам і потребам народу.
3. Вибори сприяють залученню звичайних громадян до політики.
4. За допомогою виборів державна та місцева влада здобуває легітимність, тобто визнається членами суспільства як правомірна офіційна влада.

Вибори відрізняються за територією, об'єктом, часом проведення, правовими наслідками.

Вибори відбуваються на основі засад, встановлених *виборчим правом*. Як правило, ви-

вання. Однак у містечку Етансія (США, штат Нью-Джерсі) у 1998 р. через невизначеність у виборчих правилах кандидати розіграли посаду міського голову в покер.

борче право розглядається у двох значеннях: широкому (об'єктивному) і вузькому (суб'єктивному).

В об'єктивному значенні виборче право являє собою сукупність юридичних норм, що регулюють порядок виборів представницьких органів і виборних посадових осіб держави, а також

органів місцевого самоврядування. Орієнтирами для побудови таких норм виступають принципи виборчого права — основоположні ідеї, які виступають загальнообов'язковими та беззаперечними вимогами проведення виборів та забезпечують реальний характер народного волевиявлення.

ПРИНЦИП ВИБОРЧОГО ПРАВА

Принцип виборчого права	Основні риси
Принцип загальності	Виборче право мають усі громадяни України. Будь-які прямі або непрямі привілеї або обмеження виборчих прав громадян України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками забороняються. Не допускаються обмеження щодо участі громадян у виборах, окрім обмежень, передбачених Конституцією України та законодавством
Принцип рівності	Усі громадяни України беруть участь у виборах на рівних засадах. Кожен виборець на виборах має лише один голос. Виборець може використати свій голос у день голосування тільки на одній виборчій дільниці
Принцип вільності	Участь громадян України у виборах є добровільною. Ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у виборах. Виборцям забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні. Застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному виявленню волі виборця, забороняється
Принцип прямого виборчого права	Громадяни обирають Президента України, народних депутатів України, депутатів Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів безпосередньо
Принцип таємності голосування	Контроль за волевиявленням виборців забороняється. Голосування за інших осіб, а також передача виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняється

ЦІКАВО!

Абсентеїзм: не піду на вибори

Абсентеїзм (від латин. *absens, absentis* — відсутній) — відмова виборців від участі в голосуванні при виборах представників влади, глави держави тощо. Абсентеїзм передбачає свідому нереалізацію активного виборчого права через відсутність доступної інформації про обранців, зневіру в інститутах демократії. У сучасних демократичних країнах абсентеїзм — досить поширене

явище. Нерідко в голосуванні не беруть участі 50 % і навіть більше виборців, що мають право голосу. А от, наприклад, в Австралії, Австрії, Аргентині, Бельгії, Греції, Італії, Німеччині та Пакистані за ухиляння від голосування до людини може застосовуватися покарання у вигляді штрафу.

ЦІКАВО!**Історія і сучасність виборчих цензів**

Спочатку активне виборче право надавалося тільки чоловікам. Проте у XX ст. спостерігається майже повсюдна ліквідація цього цензу й надання жінкам виборчого права в рівному з чоловіками обсязі. У XIX і на початку XX ст. широко застосовувалися станові й майнові цензи. Становий ценз проявлявся в тому, що до участі у виборах не допускалися особи, які належали до певних верств населення (наприклад робітники, селяни, військовослужбовці та ін.). Майновий ценз по-

лягав у тому, що виборче право надавалося тільки особам із певними доходами або власністю. У ряді сучасних держав від участі у виборах відсторонені особи, які перебувають у місцях позбавлення волі, душевнохворі, які зловживають наркотиками (приклад — Мексика), а в таких державах, як Німеччина, Данія, Нідерланди, Швеція, — навіть особи, позбавлені батьківських прав.

У вузькому (суб'єктивному) значенні виборче право — це політичне право громадянина обирати (активне) і бути обраним (пасивне) в органи державної влади та місцевого самоврядування.

ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте! Виборча явка на позачергових виборах до Верховної Ради України 2014 р. склала 52 %, що вказує на прояв абсентеїзму у виборчій поведінці українців. Яким чином проблему абсентеїзму можна вирішити в Україні?

Використання активного та пасивного виборчого права може бути обмежене через встановлення виборчих цензів, що висувають до осіб, які бажають взяти участь у виборах.

Виборчий ценз (від латин. *censeo* — роблю опис, перепис) — спеціальні юридичні правила, що обмежують допущення особи до користування якими-небудь виборчими правами.

Виборчий ценз для активного виборчого права встановлюється, виходячи з наявності в лю-

дини громадянства держави, де відбуваються вибори; досягнення встановленого законодавством віку; володіння виборчою дієздатністю.

ВАЖЛИВО! В Україні активне виборче право надано всім громадянам, що досягли 18 років, за винятком осіб, визнаних судом недієздатними (стаття 70 Конституції України).

Пасивне виборче право передбачає встановлення більш високих цензів, адже сама перспектива обіймання посади голови держави чи народного депутата передбачає усвідомлення відповідальності за подальші політико-правові рішення. ■

ВАЖЛИВО! Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою (стаття 103 Конституції України). Народним депутатом України може бути обраний громадянин України, який на момент виборів досяг 21 року, проживає в Україні останні п'ять років та не має судимості за вчинення умисного злочину (стаття 76 Конституції України). ■

ЦІКАВО!**Обрати тих, хто обирає: досвід США**

У виборчій системі США традиційно діє колегія виборників — система непрямих (двоступеневих) виборів, за допомогою якої обираються президент США та віце-президент США. Кількість виборників від кожного штату дорівнює числу його представників у Конгресі (два сенатори і члени палати представників, кількість яких дорівнює кількості виборчих округів на території штату). Федеральний округ Колумбія в Конгресі не представлений, але на президентських виборах має стільки

виборників, скільки б він мав, якби був штатом, але не більше, ніж найменш населений штат. Найменш населений штат Вайомінг представлений трьома виборниками, стільки має і округ Колумбія. Кожен штат сам вирішує, як розподілити відведені йому голоси. У більшості штатів голоси всіх виборників автоматично отримуює той кандидат, який набирає просту більшість голосів виборців штату.

Виборче право може бути реалізовано особою шляхом участі в прямих або непрямих виборах. Прямі вибори означають, що кожний громадянин сам, безпосередньо бере в них участь. У нього немає ніяких посередників, яким би

він делегував свої повноваження. Натомість непрямі вибори передбачають існування спеціальних комісій для остаточного прийняття рішень із питань розподілу голосів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке народовладдя? 2. У яких формах здійснюється народне волевиявлення? 3. Що таке електронна демократія? 4. Що таке вибори? У чому полягає їхнє

значення? 5. Які види виборів існують в Україні? 6. Які засади виборчого права вам відомі? 7. Що таке абсентеїзм? 8. Що таке виборчий ценз?

§ 12. Поняття та види виборчих систем. Виборчий процес

1. Як ви вважаєте, чому не всі люди бажають брати участь у виборах?
2. Що потрібно зробити, щоб забезпечити свідому участь громадян у виборах? Обґрунтуйте свою відповідь.

Виборча система — це сукупність юридичних правил, що встановлюють порядок проведення виборів, надання виборчих прав, визначення результатів голосування. Існують дві основні виборчі системи: мажоритарна (від фр. *majorité* — більшість) та пропорційна.

Відповідно до мажоритарної системи вся територія країни розбивається на територіальні округи. Від кожного округу обирається або один депутат (*одномандатні округи*), або два депутати й більше (*багатомандатні округи*).

Мандат (від латин. *mandatum* — доручення) — це кількість вакантних місць, які можуть бути зайняті в результаті виборів кандидатами в депутати. Також мандат означає обсяг повноважень, наданих особі обраній у представницькі органи державної влади та місцевого самоврядування.

За мажоритарної системи виборці голосують за особистість того чи іншого кандидата, хоча при цьому може бути позначено, яку партію він представляє. Мажоритарна система заснована на такому порядку визначення результатів голосування, за якого обраним вважається кандидат, що отримав по цьому округу більшість голосів.

Є два різновиди мажоритарної системи: абсолютної більшості й відносної більшості. У першому випадку переможцем вважається кандидат, який завоював 50 % + 1 голос. У другому перемагає той, хто набрав голосів більше, ніж кожен із його супротивників.

За мажоритарною системою можливо голосування в один і два тури. Якщо жоден із кандидатів не отримує необхідної абсолютної більшості голосів, то призначається другий тур виборів. У другому турі беруть участь лише два

ЦІКАВО!

Імперативний та вільний мандат: депутатська відповідальність або свобода дій

Обрані народом до представницьких органів держави депутати мають діяти згідно з програмними обіцянками. Однак у переважній більшості держав світу народні депутати не несуть за це жодної відповідальності, отримуючи так званий «вільний мандат» на свободу дій у парламенті. У свою чергу, специфічним обмеженням парламентської свободи депутатів у деяких

країнах виступає імперативний мандат як інститут відповідальності депутата за свою діяльність перед виборцями та партією та право відкликання депутата виборцями/партією, якщо він не виконує їхньої волі. На сьогодні імперативний мандат, який вважається недемократичним явищем, застосовується у Китаї, Північній Кореї та на Кубі.

Підрахунок виборчих бюлетенів

кандидати, що набрали в першому турі найбільшу кількість голосів.

Суть пропорційної системи є такою. Територія країни оголошується єдиним виборчим округом. Вибори проводяться тільки на партійній основі. Політичні партії висувають списки своїх кандидатів. Виборцю пропонується проголосувати тільки за один із таких списків. Вони голосують не за особу, а за партію. Після підрахунку голосів партії отримують кількість місць у представницькому органі пропорційно числу відданих за них голосів. Наприклад, якщо перша партія збрала 40 % усіх голосів, друга — 20 %, а третя — 10 %, то кожна з партій може отримати відповідно 40, 20 і 10 % місць у парламенті. Тобто депутати першої партії матимуть кількісну перевагу порівняно з іншими партіями.

На основі поєднання мажоритарних і пропорційних виборів склався змішаний тип виборчої системи. Її суть полягає в тому, що частина депутатських мандатів розподіляється відповідно до принципів мажоритарної системи, що сприяє формуванню стійкого уряду, а інша частина — відповідно до принципів пропорційної

системи, що сприяє більш повному обліку голосів виборців і точніше відображає реальну картину політичної ситуації в державі. Така система існує в Японії, Німеччині, Угорщині, Новій Зеландії та інших країнах. Наприклад, в Австралії змішана виборча система проявляється так: одна палата парламенту обирається за мажоритарною системою абсолютної більшості, а інша — за пропорційною системою. У Мексиканських Сполучених Штатах Палата депутатів Федерального Конгресу складається з 300 депутатів, що обираються за мажоритарною системою відносної більшості, і зі 100 депутатів, що обираються за системою пропорційного представництва.

ВАЖЛИВО! В Україні діє змішана виборча система. 225 депутатів Верховної Ради України обирається з мажоритарних округів і ще 225 — за пропорційною системою. ■

Виборче право громадян реалізується під час виборчого процесу — врегульованого законом порядку організації та проведення виборів, діяльності вповноважених органів (виборчих комісій) і громадян (виборців), кандидатів, інших суб'єктів, спрямованих на забезпечення вільного вираження волі народу при обранні на відповідну представницьку посаду.

Виборчий процес — це здійснення суб'єктами виборчого процесу виборчих процедур, передбачених виборчим законом.

ВАЖЛИВО! Виборчий процес в Україні врегульовано Законами України «Про вибори Президента України» від 05.03.1999 р., «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2012 р., «Про місцеві вибори» від 14.07.2015 р. ■

ЦІКАВО!

Незвична перевиборча агітація в Ісландії

На виборах мера столиці Ісландії міста Рейк'явіка у 2010 р. брав участь стендап-комік Йон Гнарр. Його передвиборча агітація звелася до таких гасел: «Імпортувати білок із Лондона! Полярного ведмеда в зоопарк! Безкоштовні рушники в басейни! Діснейленд в аеропорту!» При цьому він відверто заявляв, що не збира-

ється виконувати жодної із цих обіцянок, але гарантує веселе й радісне майбутнє. Найцікавіше, що Йон Гнарр виграв вибори. Він вважає, що міста не будуть управлятися жартами, але сатира — це чудовий спосіб думати.

Виборчий процес складається з декількох етапів.

- 1 етап — призначення виборів;
- 2 етап — формування виборчих округів та дільниць;

- 3 етап — висування і реєстрація кандидатів;
- 4 етап — проведення передвиборної агітації;
- 5 етап — проведення голосування;
- 6 етап — підрахунок числа голосів;
- 7 етап — оприлюднення результатів виборів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке виборча система? 2. Які вам відомі види виборчих систем? 3. Що таке імперативний та вільний

мандати? 4. Що таке виборчий процес? 5. Назвіть етапи виборчого процесу.

§ 13. Поняття і види референдумів

Із курсу географії пригадайте, із яких адміністративно-територіальних одиниць складається Україна. Із якою метою здійснено її поділ?

Особлива роль у системі народовладдя належить референдуму, який є формою безпосередньої демократії. Нині інститут референдуму законодавчо закріплений у конституціях та інших нормативно-правових актах багатьох країн: Швейцарії, Франції, Німеччини, США, Данії, Італії, Іспанії, Швеції, Норвегії та ін.

Референдум (від латин. *referendum* — те, що треба доповісти) — демократичний спосіб прийняття найважливіших рішень державного та місцевого значення шляхом безпосереднього народного волевиявлення.

За своєю суттю референдум є правом реальної суверенної і верховної волі народу. Волевиявленням народу у вигляді результатів голосування референдуму затверджується або ні винесений на референдум закон чи рішення. Це дає підстави характеризувати референдум як нормотворчу форму народовладдя.

За територією референдуми поділяються на загальнодержавні та місцеві.

ВАЖЛИВО! Конституція України у статті 38 гарантує кожному громадянину право брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах. ■

Загальнодержавний референдум проводиться на всій території держави для вирішення загальнонаціональних питань. Загальнодержавний референдум може бути конституційним (наприклад, схвалення нової редакції Конституції України); ратифікаційним (наприклад, зміна території держави); законодавчим (наприклад, прийняття чи скасування закону); загальним (із будь-яких інших питань, за винятком тих, вирішення яких не допускається законодавством).

ВАЖЛИВО! Першим загальнонаціональним референдумом в Україні був референдум щодо проголошення незалежності України, який було проведено

ЦІКАВО!

У Швейцарії дуже люблять референдуми

Референдум у Швейцарії — класичний та невід'ємний засіб вираження прямої демократії. Референдуми Швейцарії зародилися в кантонах у XIX ст., які виступили першими проти уряду, який розглядав свободу як один із привілеїв, а не початкове право будь-якої громадянина. Відтоді у Швейцарії відбулося близько 600 референдумів. У 2017 р. швейцарці провели референдуми із приводу спрощення натуралізації мігрантів третього покоління; створення фонду національних доріг та міської інфраструктури; прийняття корпоративного податкового кодексу; затвердження нормативно-правових актів про харчову безпеку та фінансування пенсій.

ЦІКАВО!**Референдум чи плебісцит?**

Досить часто в законодавстві країн замість або разом із терміном «референдум» застосовується поняття «плебісцит» (від латин. *plebs* — народ, *scitum* — рішення, тобто всенародне рішення). Істотною ознакою, що відрізняє плебісцит від референдуму, є те, що плебісцитне голосування застосовується для вирішення долі території держави. Вона може мати як внутрішньодержавне, так і міжнародне значення (наприклад, приєднання території).

Тобто плебісцит — це вид референдуму за предметом. У Німеччині такі референдуми законодавчо заборонені після Другої світової війни — це пов'язано з тим, що за гітлерівського режиму приєднання території до Німеччини було затверджене шляхом плебісцитів (наприклад, анексія Австрії).

1 грудня 1991 р. На референдум було винесено одне питання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». Громадяни України висловилися на підтримку незалежності. У референдумі взяли участь 31 891 742 особи — 84,18 % населення України. Із них 28 804 071 особа (90,32 %) проголосувала за, відповівши «Так».

За суб'єктами ініціювання референдуми поділяються на референдуми, проведені за народною ініціативою та референдуми, проведені за ініціативою парламенту.

ВАЖЛИВО! Згідно зі статтею 14 Закону України «Про всеукраїнський референдум», суб'єктами ініціювання всеукраїнського референдуму є український народ та Верховна Рада України.

За юридичною силою рішень референдуми поділяють на імперативні та консультативні.

Рішення імперативного референдуму мають найвищу юридичну силу, є остаточними, обов'язковими для виконання на всій території країни і не потребують затвердження будь-яким державним органом. Консультативні референдуми мають дорадчий характер та спрямовані скоріше на опитування громадян щодо їх позиції в загальнодержавних питаннях.

ЗАВДАННЯ. Поміркуйте! 16 квітня 2000 р. відбувся всеукраїнський референдум із приводу реформи системи державного управління. На референдум було винесено чотири питання, які стосувалися: обмеження депутатської недоторканності; установа додаткових підстав для розпуску Президентом України Верховної Ради; зменшення кількості народних депутатів із 450 до 300; формування двопалатного парламенту. За офіційними даними, на всі чотири поставлені питання виборці дали ствердну відповідь, проте ці зміни до законодавства так і не було внесено Верховною Радою. Обґрунтуйте, який вид референдуму був застосований?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке референдум, у чому полягає його суть?
2. На які види поділяються референдуми за юридич-

ною силою та територіальною ознакою? 3. Що таке плебісцит?

Завдання для самоперевірки до теми 4 «Народовладдя»

1. Доведіть, що вибори є своєрідним містком між безпосередньою і представницькою демократією.
2. Підтвердьте або спростуйте думку про те, що абсентеїзм впливає на легітимність обраних представницьких органів влади.
3. Спробуйте визначити переваги й недоліки кожного з видів виборчих систем.
4. Порівняйте: вибори і референдум; місцеві вибори та загальнодержавні вибори; мажоритарну та пропорційну виборчі системи; безпосередню демократію та представницьку демократію.

Тема 5. Органи державної влади та місцеве самоврядування

Опанування матеріалу дозволить:

- називати органи законодавчої, виконавчої, судової влади, правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування
- описувати ознаки державного органу, основні завдання органів законодавчої, виконавчої та судової влади, конституційного суду, місцевого самоврядування; правоохоронні органи та їх завдання; повноваження суддів, суду присяжних
- пояснювати, що таке юрисдикція судів
- розрізняти апеляцію і касацію
- характеризувати й порівнювати органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, моделі місцевого самоврядування

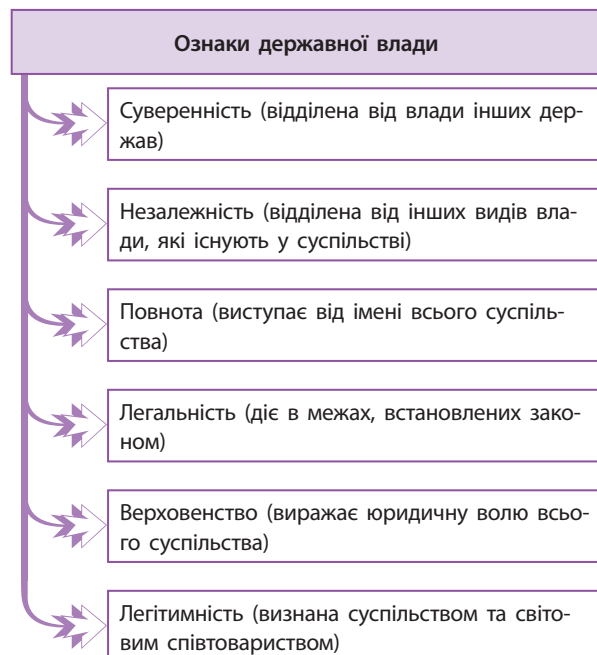
Основні поняття: державний апарат, державний орган, парламент, уряд, суд, місцеве самоврядування, імпічмент.

§ 14. Державна влада

Пригадайте, на які три гілки поділяється влада в державі. Хто вперше запропонував такий поділ влади?

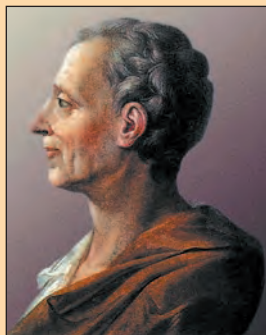
Влада є важливим чинником організованості та порядку в суспільстві. Сутність влади полягає в забезпеченні існування та розвитку суспільної цілісності. Основою влади є колектив, тобто організоване, об'єднане товариство людей, що володіють свідомістю та волею. Держава як колективне суспільне утворення з моменту свого виникнення здобуває певний обсяг влади, необхідний для гармонійного управління суспільством. Державна влада супроводжує всі соціальні процеси в суспільстві, здійснює управління суспільними справами з єдиною метою — служіння народу як єдиному джерелу влади.

Державна влада — це система повноважень і засобів, що використовуються від імені суспільства державою для захисту та реалізації суспільного інтересу, узгодження загальних і приватних інтересів, а також вирішення конфліктів у суспільстві.

ЦІКАВО!**Як правильно поділити державну владу: демократична формула**

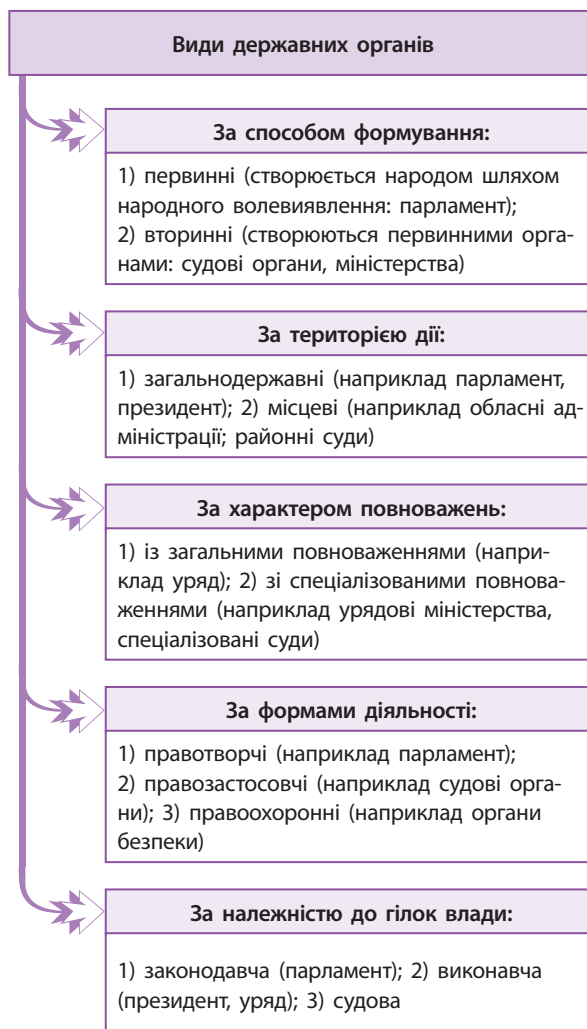
Найнебезпечнішим явищем у суспільстві є узурпація всієї повноти влади (видавати закони, їх виконувати та карати) однією особою чи однією партією. Для того щоб цього не допустити, у демократичних державах застосовується принцип поділу державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Особлива заслуга у формуванні теоретичних засад принципу поділу влад належить філософам Т. Гоббсу (1588—1679), Дж. Локку (1623—1704), Д. Дідро (1713—1784) та Ш. Монтеск'є (1689—1755). Формулюючи принцип поділу влади, Ш. Монтеск'є зауважив: «Щоб попередити зловживання владою, необхідний такий порядок речей, за якого різні влади мали б змогу взаємно стримувати одна одну». Так народився механізм стримування та противаг у поділі державної влади, який передбачає створення таких умов взаємодії та взаємовпливу гілок влади, щоб кожна могла утримувати інші від узурпації державної влади. Цей механізм втілений у всіх сучасних демократичних державах світу.

Ш.-Л. Монтеск'є

ЗАВДАННЯ. Поміркуйте! Відповідно до статті 19 Конституції України церква та релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Яку ознаку (ознаки) державної влади втілено в наведеній нормі?

Державна влада здійснюється спеціально створеним державним апаратом, який являє собою систему державних органів, об'єднаних у єдину та налагоджену структуру, що служать

виконанню призначення держави та в інтересах суспільства. Державні органи виступають як сформований народом організований колектив державних службовців, що наділені владними повноваженнями та забезпечені необхідними матеріальними та інформаційними засобами для втілення волі суспільства.

ВАЖЛИВО! Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (стаття 6 Конституції України).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке державна влада і якими є її ознаки?
2. У який спосіб здійснюється державна вла-

да? 3. Що таке державний орган і які його види існують?

§ 15. Законодавча влада

1. Що таке парламент?
2. Із курсу всесвітньої історії пригадайте, у якій країні вперше з'явився парламент.

Законодавча влада являє собою гілку державної влади, сформованої на основі народного волевиявлення громадян, що має виключне право на прийняття законів.

Вищим представницьким і законодавчим органом багатьох держав світу є парламент (від фр. *parler* — говорити). У країнах світу парламенти мають різні назви (сейм — у Польщі, конгрес — у США, бундестаг — у Німеччині, кнесет — в Ізраїлі, альтинг — в Ісландії, Верховна Рада — в Україні). Парламент є показником рівня стану демократизму в суспільстві. У країнах, де відсутня демократія, парламент функціонує лише формально, не виконуючи належним чином своїх функцій.

ЗАВДАННЯ. Пригадайте! Як Велика хартія вольностей, прийнята в Англії в 1215 р., посприяла появі парламенту в цій країні?

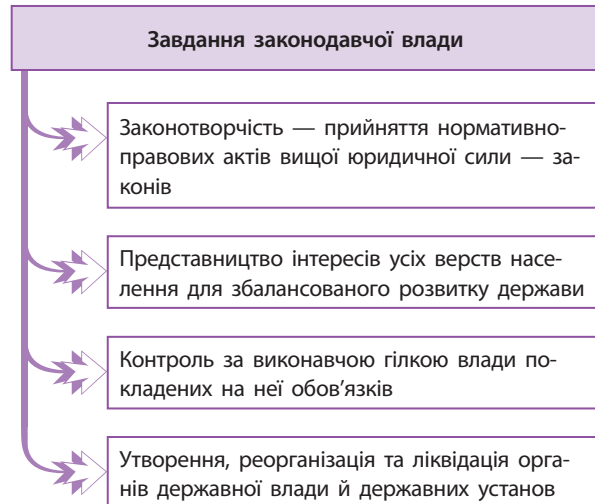
Парламент — це загальнодержавний законодавчий орган державної влади, що обирається народом, діє на постійній основі та здійснює в державному апараті законотворчу функцію, а також функцію контролю за виконавчою владою, бюджетно-фінансову, зовнішньополітичну тощо.

Для забезпечення ефективної роботи парламенту при ньому створюються комітети та комісії, що спеціалізуються на докладній розробці тих або інших питань (комітет із бюджету, комітет із законодавства, комітет із соціальних питань тощо). Важливою прерогативою парламенту є складання та затвердження державного — щорічного фінансового закону. Парламент здійснює контроль за витратою бюджету.

ЦІКАВО!

Парламенти старіші, ніж можна собі уявити

Народовладні законодавчі органи сформувалися ще у Стародавніх Греції та Римі, а в XIII ст. в Англії з'явився перший парламент сучасного зразка. До складу першого англійського парламенту, скликаного в 1265 р., поряд

Парламент, реалізуючи механізм стримування та противаг, може впливати на інші галузі влади. Він здійснює призначення глави уряду та його членів або схвалення складу уряду, запропонованого президентом (залежно від форми правління). Парламент здійснює контроль за роботою уряду шляхом депутатських запитів, парламентських слухань із діяльності уряду, і може виражати недовіру уряду. В останньому випадку одним із варіантів рішення проблемної ситуації є відставка уряду. Рішенням парламенту може бути позбавлений повноважень і глава держави. Крім того, у деяких країнах парламент призначає на посади у вищі судові інстанції та прокуратуру.

Депутати парламенту мають недоторканність. Їх не можна затримати, заарештувати, притягнути до юридичної відповідальності. Позбавлення недоторканності можливе тільки за рішенням парламенту. Депутати протягом строку

із феодалами та духовенством увійшли рицарі та представники від вільних міст. В усіх інших європейських державах парламенти почали виникати як справжні органи народного представництва в результаті буржуазних революцій XVIII—XIX ст.

ЦІКАВО!**Коли однієї палати парламенту недостатньо**

Парламенти бувають однопалатні та двопалатні. Однопалатні парламенти існують, як правило, у невеликих за територією та мононаціональних державах. Двопалатну структуру мають парламенти переважно у федеративних державах. Такий принцип побудови парламенту отримав назву «бікамералізм». У двопалатному парламенті федеративної держави нижня палата наділена безпосередньо законодавчими повноваженнями, а верхня палата, представляючи інтереси суб'єктів федерації, схвалює або не схвалює закони, прийняті нижньою палатою. Двопалатну структуру мають парламенти і в унітарних державах. Наприклад, у Великій Британії двопалатний парламент склався історично із середини XIV ст. як законодавчий орган представництва всіх верств населення: аристократії, духовенства та буржуазії.

Засідання палати лордів Великої Британії

своїх повноважень не можуть перебувати на державних постах, займатися підприємницькою діяльністю. Це правило встановлене для того,

щоб парламентарії не могли потрапити в залежність від інших владних структур або використати своє становище в корисливих цілях.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке законодавча влада? 2. Які завдання покладена виконувати законодавча влада? 3. Що таке пар-

ламент? 4. Які функції виконує парламент? 5. Що таке бікамералізм?

§ 16. Інститут президентства

1. Хто такий президент держави?
2. Поміркуйте, як має призначатися або обиратися президент, щоб це відповідало демократичним засадам народовладдя.

За будь-яких форм державного правління існує посада глави держави. Главою держави в монархіях є монарх, у республіках — виборний президент (від латин. *presidens* — той, що сидить попереду). Інститут президентства персоніфікує форму державного правління, надає можливість зрозуміти специфіку організації всього державного апарату. Вивчаючи розвиток інституту президентства в певній країні, можна визначити рівень демократії в суспільстві. Президент США А. Лінкольн визначав демократичну державу як «правління народу, вибрану народом і для народу». Президент — найперший та найголовніший слуга народу.

Завдання інституту президентства

Забезпечує державну незалежність, національну безпеку та територіальну цілісність

Виступає гарантом правопорядку та виконання конституції в державі

Представляє державу в міжнародних відносинах

Координує, узгоджує діяльність державного апарату

ЦІКАВО!**Чому Термінатор не став президентом?**

Відомий американський кіноактор Арнольд Шварценеггер обіймав посаду губернатора штату Каліфорнія протягом двох строків підряд. Однак він мріяв про інше — стати президентом США. Проте народженому в Австрії А. Шварценеггеру сама Конституція США об-

межує доступ до місця в Білому домі. Вона встановлює правило, що не може бути обраний на посаду президента той, хто не є громадянином Сполучених Штатів за народженням.

ВАЖЛИВО! Президент України є главою держави та виступає від її імені (стаття 102 Конституції України).

Обіймання посади президента вимагає відповідності виборчому цензу (наявності громадянства, безперервного проживання в державі; досягнення, встановленого законодавством віку; відсутності судимості) та виграшу в президентських виборах, які можуть відбуватись прямим або непрямым способом. Прямі вибори президента поширені в більшості держав (Австрія, Ірландія, Ісландія, Франція, переважна частина країн Латинської Америки, Африки та ін.). Непрямі вибори президента можуть відбуватись шляхом його обрання парламентом (Греція, Ізраїль, Словаччина, Туреччина, Угорщина, Чехія) або спеціальною колегією виборників (США).

У більшості країн президент очолює виконавчу гілку влади (США, Аргентина, Мексика, Венесуела, Індонезія, Іран, Ірак, Швейцарія та ін.). У деяких випадках президент не включений у жодну з галузей влади, як, наприклад, в Україні, Італії, Ісландії та Німеччині, але активно впливає на них і забезпечує їх узгоджене функціонування та взаємодію.

Як глава держави, президент представляє країну на міжнародній арені, веде переговори,

підписує міжнародні договори. Президент, як правило, є верховним головнокомандувачем. У ряді держав президент в обговорених законом ситуаціях має право розпуску парламенту, може відмовити в схваленні закону та відправити його на повторний розгляд (право «вето»).

У президентських республіках президент самостійно формує уряд, який несе відповідальність перед ним. Він має право законодавчої ініціативи та правотворчості шляхом видання указів у частині, що не суперечить законам. Найбільш яскравим прикладом сильної президентської влади є США, де президент поєднує повноваження глави держави та глави уряду.

У парламентарних республіках обсяг повноважень президента менший, ніж у президентських, а формування уряду є прерогативою парламенту. Президент представляє виконавчу владу лише формально. Реально її здійснює глава уряду, без підпису якого акти президента не мають юридичної сили.

У республіках зі змішаною формою державного правління характерна відсутність прямого юридичного зв'язку між президентом та урядом. При цьому президент може бути наділений конституцією повноваженням розпуску парламенту у випадку виникнення непереборного конфлікту між органами виконавчої влади та парламентом.

ЦІКАВО!**Імпічмент: звільнити президента**

Імпічмент (від англ. *impeachment* — недовіра) — процедура притягнення парламентом до відповідальності вищих посадових осіб у випадках вчинення ними суспільно небезпечних діянь. Поняття імпічменту виникло в Англії в XIV ст. як позначення процедури передачі під суд Палати Лордів королівських міністрів за рішенням Палати громад. До цього це право належало

тільки королю. У Конституції США імпічмент уже став означати висунення нижньою палатою Конгресу звинувачення перед сенатом проти посадової особи (судді, губернатора й президента). У сучасних конституціях держав світу імпічмент переважно означає процес звільнення президента з посади через вчинення ним тяжкого злочину.

Строк повноважень президента обмежений законодавством (найчастіше він становить термін від 4 до 6 років). У більшості сучасних демократичних держав конституцією закріплена заборона обіймати посаду президента більше двох разів поспіль. Відсутність такої заборони має у своїй основі перспективу встановлення

диктаторської влади в державі (наприклад, Мобуту Сесе Соко був президентом Демократичної Республіки Конго 32 роки, а диктатор Франсуа Дювальє вважався на Гаїті «довічним» президентом). Крім того, для зміщення президента з посади передбачаються спеціальні процедури, однією з яких є імпічмент.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому полягають завдання інституту президентства?
2. Які виборчі цензи встановлюють для осіб, які претен-

дують на президентські посади? 3. Яким чином правовий статус президента залежить від виду республіки?

§ 17. Виконавча влада

Як ви розумієте роль виконавчої влади в державі?

Виконавча влада як гілка державної влади покликана забезпечувати реалізацію політики держави з виконання законів, прийнятих парламентом. Адже саме в процесі її реалізації забезпечується безпосереднє втілення законодавчих актів парламенту, практичне застосування державного апарату в суспільному житті.

Виконавча влада виконує власну місію через систему ієрархічно побудованих органів. Виконавчі органи державної влади являють собою структуровану організацію державних службовців, які виконують покладені на них посадові обов'язки з управління суспільством в інтересах самого суспільства та держави. Діяльність ви-

конавчих органів державної влади має виконавчо-розпорядницький характер. Виконавча діяльність полягає в реалізації рішень представницьких органів, розпорядниця — у виданні підзаконних нормативно-правових актів і виконанні організаційських дій.

Систему органів виконавчої влади складають уряд, центральні та місцеві органи виконавчої влади.

Уряд є вищим органом виконавчої влади. До складу уряду входять глава уряду та міністри. Залежно від виду республіки уряд очолює президент (США) чи прем'єр-міністр (Італія, Німеччина, Україна), який призначається або президентом, або парламентом та координує діяльність центральних органів виконавчої влади. Уряд здійснює загальне управління державними справами шляхом формування спеціалізованих органів виконавчої влади та видання підзаконних нормативно-правових актів (наприклад Постанови Кабінету Міністрів). Уряд відповідальний перед парламентом за здійснення державної політики, за невиконання якої уряду може бути відмовлено в довірі (по суті, це вимога відставки уряду).

ЗАВДАННЯ. Поміркуйте! У сучасних державах монарх переважно відсторонений від призначення уряду або виконує в цьому суто церемоніальну функцію. У такому аспекті поясніть, як можна зрозуміти фразу «Король царює, але не править».

Центральні органи виконавчої влади являють собою загальнодержавні спеціалізовані органи виконавчої гілки влади (міністерства, державні

Завдання виконавчої влади

Виконання законодавчих актів, прийнятих парламентом

Видання підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на створення стандартів та правил практичної реалізації законів

Управління системою органів виконавчої влади, які безпосередньо виконують нормативні приписи

Здійснення контролю за виконанням актів законодавства всіма суб'єктами суспільного життя

ЦІКАВО!**Уряд тільки для «своїх»**

У переважній більшості країн світу засідання уряду проходять у повному складі (широкий уряд). Однак у Великій Британії уряд налічує близько 100 осіб, і його члени ніколи не збираються в повному складі (крім випадку колективної відставки). Усі найважливіші питання обговорюються та ухвалюються кабінетом, який об'єднує прем'єр-міністра та найбільш впливових міністрів (традиційно 15—20 осіб). Вони можуть сформувати ще менший «внутрішній» кабінет, членами якого будуть прем'єр-міністр та три-чотири міністри, які користуються найбільшою довірою у глави уряду (вузький уряд).

комітети). У парламентських республіках склад міністерств формується органом законодавчої влади, у президентських республіках — главою держави. У змішаних республіках кілька міністерств можуть призначатися президентом, а кілька — парламентом. Керівництво в міністерствах здійснює міністр (від латин. minister — слуга), який особисто відповідає за розробку та впровадження програм діяльності уряду з відповідних питань. Міністерства реалізують державну політику в одній чи декількох сферах (наприклад Міністерство освіти і науки України займається управлінням та розвитком як в освітній, так і в науковій сферах).

Державні комітети (служби, департаменти, агентства) функціонують поза формальною структурою уряду, утворюються та ліквідуються за рішенням глави уряду. Державні комітети розробляють та подають на розгляд прем'єр-міністру та міністерствам пропозиції щодо формування державної політики в певній сфері чи декількох сферах (наприклад, Державний комітет телебачення і радіомовлення України здійснює свої повноваження із формування та реалізації державної політики в телевізійній, радіомовній, інформаційній та видавничій сферах).

Місцеві органи виконавчої влади представлені місцевими державними адміністраціями

ЦІКАВО!**Міністре, де твій портфель?**

За усталеною практикою держав світу більшість міністрів уряду має «портфелі», а це означає, що вони очолюють окремі міністерства або державні комітети. Однак у деяких країнах (наприклад у Канаді) призначаються ще міністри «без портфелів», які не очолюють ні міністерств, ні комітетів, але виконують окремі доручення глави уряду та мають право вирішального голосу на засіданнях уряду.

та територіальними органами центральних органів виконавчої влади. В унітарних державах саме на місцеві державні адміністрації покладаються повноваження здійснення виконавчої влади в окремих регіонах, областях та районах. Очолює місцеву державну адміністрацію керівник (голова), який призначається та звільняється з посади президентом. Місцеві державні адміністрації за виконання своїх повноважень відповідальні перед президентом та урядом, а також підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Територіальні органи центральних органів виконавчої влади (територіальні відділення, департаменти) виконують на місцях функції центральних органів виконавчої влади. Місцеві органи виконавчої влади взаємодіють у межах своїх повноважень з органами місцевого самоврядування.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому полягають завдання виконавчої влади? 2. Який державний орган є вищим органом у системі органів виконавчої влади? 3. Які ви знаєте центральні органи

виконавчої влади? 4. Назвіть місцеві органи виконавчої влади.

§ 18. Місцеве самоврядування

1. Із курсу історії пригадайте, що таке магдебурзьке право.
2. Як ви вважаєте, що спільного й відмінного в самоврядуванні міст за магдебурзьким правом і сучасній системі місцевого самоврядування?

Державна влада, хоча і володіє ознакою повноти її здійснення, не може не враховувати специфічні регіональні умови організації суспільного життя, що склалися історично. Тому державна влада доповнюється системою місцевого самоврядування, основним завданням якої є забезпечення участі населення у вирішенні місцевих справ. Місцеве самоврядування сприяє здійсненню демократичних ідеалів і цінностей, а також покликано забезпечити потреби населення в різних послугах у житловій, соціально-культурній та інших сферах місцевого життя. Місцеве самоврядування сприяє наближенню влади до територіальної громади (жители

сел, села, селища, міста). Слід підкреслити, що система місцевого самоврядування — це не держава в державі: вона інтегрована в загальну систему управління справами суспільства та держави, однак посідає в ній особливе місце, маючи самостійність.

ВАЖЛИВО! Місцеве самоврядування є правом і спроможністю органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання й управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення (стаття 3 Європейської Хартії місцевого самоврядування). ■

ОЗНАКИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Територія	Міста, села, селища
Форми	Місцеві вибори, місцеві референдуми, виявлення громадської думки, народні обговорення, громадські слухання, народні ініціативи, збори, мітинги, походи, демонстрації, звернення
Компетенція	Соціально-економічний розвиток території; управління місцевою освітою та охороною здоров'я, охороною громадського порядку, власністю територіальної громади, гарантування пожежної безпеки, утримання міських комунікацій, доріг і транспорту; організація торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, соціальна підтримка населення, міських засобів масової інформації
Майнова та економічна база	Рухоме та нерухоме майно територіальних громад, місцевий бюджет, місцеві податки, інвестиції, субвенції та дотації від державної влади

Для здійснення місцевого самоврядування територіальною громадою створюються спеціальні органи, які можуть мати одноособовий (сільський, селищний, міський голова — мер, бургомістр) або колегіальний характер (сільські,

селищні, міські ради — комуни, муніципалітети). Для реалізації поставлених перед територіальною громадою завдань створюються виконавчі органи міського самоврядування (департаменти, бюро).

ЦІКАВО!

Без місцевого самоврядування нікуди

Французький вчений і політичний діяч А. де Токвіль (1805—1859), характеризуючи значення місцевого самоврядування, писав: «Центральна влада, якою б освіченою та досвідченою вона не була, не в змозі сама охопити всі подробиці життя великого народу. Вона не здатна цього зробити тому, що таке завдання перевищує всі межі людських можливостей. Коли така влада намагається тільки лише своїми силами створити та

привести в дію незліченну багатоманітність різних суспільних механізмів, вона повинна або задовольнятися неповними результатами, або її зусилля будуть просто даремними. У разі ж об'єднання індивідуальних сил із громадськими, як це відбувається в межах місцевого самоврядування, часом вдається домогтися того, чого найконцентрованіша і найактивніша влада була б не в змозі зробити».

ЦІКАВО!**Моделі місцевого самоврядування**

У світовій практиці сформувалося декілька моделей місцевого самоврядування — англосаксонська (англійська чи англо-американська), континентальна (європейська чи французька), змішана. Для англосаксонської моделі характерна повна децентралізація тобто відсутність місцевих органів виконавчої влади. Континентальна модель особлива своєю централізацією та перед-

бачає поєднання місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади. Змішана модель, представлена в Австрії, Німеччині та Японії, передбачає одночасне функціонування в одному місцевому виборному органі як ознак місцевого самоврядування, так і місцевої державної адміністрації.

ЗАВДАННЯ. Подискутуйте! Чи можна вважати віче, яке є традиційним проявом українського народовладдя, прообразом сучасного місцевого самоврядування?

Органи місцевого самоврядування не входять у систему органів державної влади, але активно взаємодіють та впливають один на одного. Органам місцевого самоврядування можуть бути

делеговані повноваження органів державної влади. Останні при цьому здійснюють контроль за їх виконанням. Натомість органи місцевого самоврядування мають право наглядати за діяльністю органів місцевої виконавчої влади та за результатами такого нагляду можуть вимагати від уряду або президента висловлення недовіри голові місцевої адміністрації.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому полягають завдання місцевого самоврядування? 2. Назвіть ознаки місцевого самовряду-

вання. 3. Які вам відомі моделі місцевого самоврядування?

§ 19. Судова влада

Як ви вважаєте, у чому полягає головне завдання місцевої влади?

Виконання та дотримання законодавства не може бути абсолютним, а порушення прав та інтересів осіб поки що є невід'ємною складовою людського життя. При цьому розв'язання спорів та конфліктів, що виникають у соціумі, має бути неупередженим та об'єктивним і базуватися виключно на законі. Тільки за таких умов можна говорити про дійсно правову державу, у якій здійснюється реальне, дієве та справедли-

ливе правосуддя. Для реалізації цієї важливої функції в державному апараті створюється самостійна гілка державної влади — судова. Однак

ЦІКАВО!**Як зрозуміти суди?**

Соціальну роль судової влади найбільш точно передав А. де Токвіль: «Усі уряди мають лише дві можливості подолати опір, який чинять йому громадяни: матеріальні засоби, якими вони самі володіють, та ухвали судів, до чийої допомоги вони можуть звертатися. Велика мета правосуддя полягає в зміні ідеї насильства ідеєю права, у встановленні правової перепони між урядом і силою, яку він використовує».

Завдання судової влади

Забезпечення доступу до правосуддя кожного члена суспільства

Здійснення діяльності з розгляду правових спорів та конфліктів шляхом винесення судовими органами рішень

Контролювання законності та обґрунтованості рішень і дій державних органів та посадових осіб

Вироблення правових позицій із приводу найбільш поширених конфліктів та спорів, що виникають у суспільстві

ЦІКАВО!**Суд присяжних:
коли суддею може бути кожен**

Суд присяжних є інститутом судової системи деяких держав (Австралія, Бразилія, Канада, Німеччина, США та ін.), який застосовується, як правило, при вирішенні кримінальних справ. Суд присяжних складається з колеги присяжних засідателів, відібраних за методикою випадкової вибірки тільки для певної справи. Присяжні під час судового процесу вирішують питання про наявність факту правопорушення, а професійний суддя вирішує питання про порушення права.

самостійність судової влади існує лише у відносинах із владою законодавчою та виконавчою. Стосовно народу судова влада не може бути самостійною, адже створюється тільки для забезпечення справедливості в суспільстві.

ЗАВДАННЯ. Поміркуйте! Що означає відомий латинський вислів «Fiat justitia, pereat mundus!» («Нехай здійсниться правосуддя, хоча би загинув світ!»)?

ЦІКАВО!**А судді хто?**

Суди та вся судова система, як і органи інших гілок державної влади, потребують підготовлених, досвідчених професіоналів, тому щодо обіймання посади судді висувають особливі вимоги. Практично в усіх країнах вимоги, які висуваються до професійного рівня й кваліфікації, освіти, віку, а також моральних якостей претендентів, досить високі. Особи, які відповідають встановленим законодавством вимогам, призначаються на посаду президентом (Австрія, США, Франція) або обираються (Болгарія, Чехія).

Для реалізації завдань судової влади створюються спеціальні установи — суди, які складають ієрархічно побудовану систему та пов'язані між собою відносинами щодо здійснення правосуддя.

Повноваження судових органів із розгляду конфліктів та спорів називають юрисдикцією суду. Це означає, що тільки суд має право від імені держави виносити рішення, якими здійснюється правосуддя. Інші державні органи (наприклад правоохоронні органи) також можуть розглядати різноманітні порушення законів та інтересів і приймати рішення щодо них, але рішення суду мають найвищу юридичну силу.

Юрисдикція — це встановлена відповідно до закону сукупність повноважень органів судової гілки державної влади вирішувати правові спори.

Юрисдикція судів поділяється на загальну та спеціальну.

Загальна юрисдикція	Спеціальна юрисдикція
Судами одночасно розглядаються кримінальні, цивільні та трудові спори. Можливе виділення спеціальних судових палат з окремих видів спорів без поділу юрисдикції. Наявні вищі суди без оскарження прийнятих рішень	Створюються спеціалізовані суди, які розглядають окремі види спорів: адміністративні, трудові, господарські, воєнні та ін. Судді мають спеціалізовану освіту з відповідного виду спору. Суди залучають непрофесійних суддів (наприклад членів профспілки при вирішенні трудових спорів). Вищі суди можуть бути відсутні

Для забезпечення доступу до правосуддя та справедливості винесеного судом рішення в судовій системі держави створюється ієрархічна структура інстанцій суду. Найбільш поширеною є триланкова побудова інстанцій суду.

Інстанція суду — це ланка в судовій системі з певною компетенцією.

Інстанції суду**1. Перша інстанція**

Найнижча ланка правосуддя, на якій розглядається більшість спорів. Суд першої інстанції уповноважений ухвалювати рішення по суті справи

2. Друга (апеляційна) інстанція

Апеляція є однією із форм оскарження судового рішення у вищий суд, що має право переглянути справа по суті повторно. Суд другої інстанції перевіряє законність та обґрунтованість винесеного судом першої інстанції рішення, яке не набуло законної сили

3. Касаційна інстанція

Касація є формою перегляду, скасування судового рішення вищою інстанцією із причин порушення закону або недотримання правил судочинства нижчою інстанцією. Суд касаційної інстанції перевіряє законність та обґрунтованість рішень апеляційних судів, що не набули законної сили. Ці суди також узагальнюють судову практику, дають роз'яснення з питань правозастосування законодавства

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому полягають завдання судової влади? 2. Якими є види судової юрисдикції? 3. Які ви знаєте судові інстанції?

§ 20. Правоохоронні органи

Пригадайте, які функції виконують правоохоронні органи.

У кожній державі створена своя система правоохоронних органів, покликаних піклуватися про порядок у суспільстві та добробут громадян, захищати права і свободи людини, боротися зі злочинністю.

Правоохоронні органи — це система державних органів, діяльність яких спрямована на захист правопорядку від правопорушень, забезпечення максимальної реалізації прав і свобод громадян, стабільного функціонування державного ладу.

Види правоохоронних органів та напрямки їхньої діяльності:

Поліція — забезпечує громадський правопорядок, здійснює розслідування злочинів та адміністративних правопорушень, займається розшуком осіб.

Податкова поліція — стежить за дотриманням обов'язку сплати податків та зборів до дер-

жавного та місцевих бюджетів, здійснює розслідування податкових злочинів.

Прокуратура — підтримує обвинувачення в суді, організує процесуальне керівництво розслідуванням злочинів, представляє інтереси держави в суді.

Виконавча служба — здійснює своєчасне, повне й неупереджене примусове виконання рішень суду та інших державних органів.

Служба безпеки — гарантує державну безпеку, захист державного суверенітету, державного ладу, територіальної цілісності, вчинює заходи, спрямовані на запобігання терористичній діяльності, шкідницьких дій від розвідувальної діяльності іноземних спеціальних служб, охорону державної таємниці.

Прикордонна служба — здійснює прикордонний контроль за переміщенням осіб, товарів та транспортних засобів, розслідує адміністративні правопорушення, що пов'язані з його не-

ЦІКАВО!

На сторожі громадського порядку

У США правоохоронні органи об'єднані поняттям «Law enforcing agencies» — органи, що силою забезпечують виконання закону. Дійсно, поліція та інші правоохоронні органи для виконання покладених на них обов'язків мають право застосовувати примусові заходи, у тому числі фізичну силу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю. Однак співробітникам поліції забороняється вчиняти насильство або інші жорстокі дії, що принижують людську гідність. У тому випадку, коли людина затримана на законних підставах, поліція зобов'язана надати їй можливість реалізувати встанов-

лене законом право на юридичну допомогу; повідомити на її прохання (а у випадку затримки неповнолітніх — обов'язковому порядку) про затримання родичам, адміністрації за місцем роботи або навчання; за необхідності вжити заходів щодо надання екстреної допомоги. При зверненні до людини співробітник поліції зобов'язаний назвати свою посаду, звання, прізвище, показати на вимогу службове посвідчення. Правоохоронні органи в демократичній державі — це насамперед захисники правопорядку, прав і свобод людини.

законним перетином, запобігає в'їзду осіб, яким в'їзд до держави заборонено.

Адвокатура — забезпечує надання правничої допомоги, здійснює представництво особи в суді та інших державних органах.

Нотаріат — здійснює посвідчення прав та факти, що мають юридичне значення, із метою надання їм юридичної вірогідності.

До правоохоронних органів також можна віднести антикорупційні органи, органи, що забезпечують захист економічної конкуренції, військові служби правопорядку, органи й установи виконання покарань, державні служби з охорони навколишнього середовища та санітарно-епідеміологічного благополуччя, органи захисту прав споживачів та ін.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке правоохоронні органи? 2. Які види правоохоронних органів вам відомі?

Завдання для самоперевірки до теми 5 «Органи державної влади та місцеве самоврядування»

1. Спробуйте пояснити, чому виконавча влада будується за ієрархічним принципом, на відміну від судової влади та місцевого самоврядування.
2. Поясніть, чому у федеративній державі парламент не може бути однопалатним.
3. Спробуйте визначити, яка модель місцевого самоврядування є найбільш оптимальною для України.
4. Порівняйте: виконавчу владу та законодавчу владу; органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування; адвокатуру та прокуратуру; правоохоронні органи та органи судової влади.

Тема 6. Держава, особа, суспільство

Опанування матеріалу дозволить:

- називати підстави набуття й припинення громадянства
- порівнювати правовий статус громадянина, іноземця, особи без громадянства
- розрізняти фізичну та юридичну особи
- характеризувати співвідношення держави, особи, суспільства

Основні поняття: людина, індивід, особа, громадянство, іноземець, апатрид, біпатрид.

§ 21. Співвідношення держави, особи, суспільства. Людина. Індивід. Особа

1. Який існує зв'язок між суспільством і державою?
2. Що спільного й відмінного в поняттях «людина», «індивід» та «особа»?

Тривалий час свого історичного розвитку людство не мало потреби в державі. Із часом суспільні відносини розвивалися й ускладнювалися. Ускладнювалась і структура суспільства: виникло соціальне розшарування (з'явилися багаті та бідні). Інтереси людини формувалися залежно від того, до якої соціальної групи вона належала. Відповідно, між соціальними групами виникали конфлікти, які родова організація суспільства вже не могла вирішити. Саме тому й виникла нова форма організації суспільства — держава.

Проте не слід ототожнювати суспільство й державу. Держава — організація, яка створена для забезпечення життєдіяльності суспільства. Вона регулює суспільні відносини, забезпечує правопорядок, громадську безпеку, добробут членів суспільства. Тобто держава — форма організації людського суспільства, за допомогою якої реалізується територіальне, юридичне та політичне єднання населення. Держава відіграє роль представника всього суспільства. Як наслідок, відносини між людиною та суспільством мають переважно державно-правовий характер, оскільки від імені суспільства виступає держава. Державна влада за допомогою прийняття загальнообов'язкових норм, використання апарату примусу та інших механізмів здійснює вплив на людину й суспільство. У свою чергу, людина й суспільство також здійснюють

вплив на державу через інститути громадянського суспільства. Так, людина може обирати та бути обраною до складу органів влади, здійснювати контроль за діяльністю держави.

ВАЖЛИВО! Ви, ваші однокласники, ваша сім'я — усі ми є членами суспільства. ■

Ідеальна держава — держава, яка стоїть на захисті інтересів кожного з її громадян, забезпечує гідний рівень життя, створює всі необхідні умови для того, щоб вони могли максимально розвивати та виявляти свої здібності й таланти. На жаль, з історії ми знаємо, що таких держав ще не існувало.

У періоди рабовласництва та феодалізму раб та підданий не мали прав і не завжди мали статус людини. Раб був товаром і мав лише обов'язки перед господарем та державою. Лише в умовах розвитку капіталізму було визнано рівність людей, кожному були надані права. Держава взяла на себе тягар із забезпечення прав і свобод людини.

Філософами була розроблена ліберально-демократична доктрина, яка передбачала непорушність прав і свобод людини, обмежене втручання держави в особисте життя людини, можливість людини звернутися зі скаргою на державу та її органи в незалежний суд. Проте не слід вважати, що капіталістична держава

ЦІКАВО!**Коли людина — лише гвинтик держави**

Взаємовідносини людини й держави мають свої особливості залежно від типу політичної системи, що склалася в державі. Так, в умовах тоталітарної системи держава контролює всі сфери життя людини. Держава здійснює визначальний вплив на формування економічних, культурних, політичних, релігійних відносин у суспільстві. Держава втручається навіть в особисте життя громадян. Будь-які спроби інакомислення пригнічуються та караються. Опозиція забороняється. Громадські організації лише втілюють у життя державну політику. Така

держава, як правило, забороняє громадянам контакти із зовнішнім світом. Права і свободи людини в такій державі навіть можуть декларуватися, проте реальної реалізації не відбувається. У Північній Кореї заборонений мобільний зв'язок, тому, зокрема туристам, які в'їжджають у країну, пропонується здати мобільні телефони, які на зворотному шляху будуть повернуті. Також у країні немає Інтернету — тільки внутрішня мережа «інтранет». Офіційна політика держави — атеїзм, усі конфесії були заборонені з 50-х рр. XX ст.

є ідеальною. І на сучасному етапі розвитку людства виникали антидемократичні (фашистські та інші авторитарні) режими. Не завжди й сучасна капіталістична держава захищає людину від злиднів, дискримінації, підтримує громадську безпеку.

Саме взаємовідносини держави й людини є найважливішим показником розвитку суспільства.

Ліберально-демократична політична система забезпечує зовсім інші можливості людини. Економіка передбачає вільні ринкові відносини, свободу підприємницької діяльності з мінімальним втручанням держави. Діяльність держави спрямована на створення умов для реалізації прав і свобод громадян, на гарантування їхньої безпеки, захист їхньої власності. Через систему податків та систему соціального захисту забезпечується справедливий розподіл доходів. Плюралізм у політиці, культурі, освіті, економіці та релігії забезпечує розвиток держави. Ліберально-демократичні політичні системи спрямовані не на реалізацію класових інтересів, а на реалізацію інтересів як суспільства, так і кожного з його членів. Людина за таких умов отримує гарантії на гідний рівень життя та можливості розвитку.

Людина — жива, наділена інтелектом істота, суб'єкт суспільно-історичної діяльності й культури, яка є представником біологічного виду. У цьому розумінні людина є лише представником тваринного світу.

Під індивідом слід розуміти конкретну людину, тобто окремого представника з усього людства або будь-якої соціальної спільноти. Ця характеристика дає можливість виділяти одну людину від групи інших. Поняття «індивід» дозволяє наділити людину всім різноманіттям

її унікальних особистісних рис. Кожна людина є індивідом. Як індивіди люди відрізняються один від одного не лише зовнішніми рисами (такими як зріст, колір очей, будова тіла тощо), але й психологічними ознаками (характером, емоційністю, здібностями). У цьому розумінні індивідуальність є поєднанням ознак конкретної людини. Це своєрідність її психофізіологічної конструкції (фізичні й психічні особливості, тип темпераменту, інтелект, життєвий досвід, світогляд).

Індивідуальність є першоосновою для формування особистості людини. Особистість — це категорія соціальна. Вона передбачає, що людина має певні психологічні риси, осмислює себе, свою роль у суспільстві та відповідальність перед ним.

Співвідношення індивідуальності й особистості опосередковується тим, що вони є двома способами існування людини, її відмінними визначеннями. Різниця ж цих понять розкривається, зокрема, у тому, що є два відмінні між собою процеси формування особистості та індивідуальності.

Формування особистості є процесом соціалізації людини, який полягає в опануванні нею різноманітних суспільних явищ та ситуацій. Це освоєння завжди відбувається в конкретно-історичних обставинах життя людини. Становлення особистості пов'язане з прийняттям індивідом певних соціальних ролей та функцій, норм і правил поведінки, навичок будувати відносини з іншими людьми. Сформована особистість є суб'єктом самостійної, вільної та відповідальної поведінки в соціумі. Становлення індивідуальності пов'язане з індивідуалізацією людини. Індивідуалізація — це процес самовизначення й виокремлення особистості зі спіль-